ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણવિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
મશક / 1013 / 175 / છ, તા. 3-4-2013 - થી મંજૂર

SANSKRIT

Standard 9

प्रतिज्ञापत्रम्

भारतं मम देशः ।
सर्वे भारतीयाः मम भ्रातरः भगिन्यः च सन्ति ।
मम मानसे देशस्पृहा अस्ति । समृद्धिसहितं
विविधतापरिपूर्णं तस्य संस्कृतिगौरवम् अनुभवामि ।
अहं सदा तत्पात्रं भवितुं यत्नं करिष्यामि ।
अहं मम पितरौ आचार्यान् गुरुजनान् च प्रति
आदरभावं धारयिष्यामि ।
प्रत्येकेन सह शिष्टव्यवहारं च करिष्यामि ।
अहं मम देशाय देशबान्धवेभ्यः च मम निष्ठाम् अर्पयामि ।
तेषां कल्याणे समृद्धौ च एव मम सुखम् अस्ति ।

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

Gujarat State Board of School Textbooks
'Vidyayan', Sector 10-A, Gandhinagar-382 010

© Gujarat State Board of School Textbooks, Gandhinagar
Copyright of this textbook is reserved by Gujarat State Board of School Textbooks. No reproduction of any part of the textbook in any form is permitted without written permission of the Director of the Board.

Authors

Shri Sureshchandra J. Dave

Authors

Dr. Kamleshkumar C. Chokshi (Convenor)

Dr. Manshukh K. Moliya

Dr. Mohini D. Acharya

Shri Poornima L. Dave

Shri Maharudra K. Sharma

Shri Smitaben B. Joshi

Translation

Dr. Indira Nityanand

Shri Poornima L. Dave

Reviewers

Dr. Jayntilal K. Bhatt

Dr. Ramchandrabhai G. Prajapati

Shri Rohitbhai J. Khamar

Shri Harsha B. Mehta

Shri Vishnuprashad R. Suthar

Artist

Shri Ankur Soochak

Co-Ordinator

Dr. Krishna Dave
(Subject Co-ordinator : English)

Preparation and Planning

Shri Haren Shah
(Dy. Director : Academic)

Lay-out and Planning

Shri Haresh S. Limbachiya
(Dy. Director : Production)

PREFACE

In accordance with NCERT as well as NCF-2005, it has been necessary to bring change in new national curriculum, textbook and educational process. In that connection Gujarat State Secondary and Higher Secondary Board have prepared a new curriculum. With a feeling of pleasure, the Board presents this textbook to the students which is prepared according to the new syllabus of **Sanskrit** for **Standard 9** and approved by the Government of Gujarat.

In this textbook, linguistic, literary and cultural aspects of Sanskrit have been taken care of. Wherever necessary, considering the age group of the students some lessons have been edited and some new lessons have been written. Sanskrit conversational aspects are also covered. All the (grammatical) terms are discussed in detail to get familiar with Sanskrit language. Various aspects of Sanskrit literature have been represented here. This textbook has been prepared with a vision to develop creativity, thinking power and reasoning ability in students which can lead them to their overall development and it can help in teaching-learning process too.

Before publishing this textbook, its manuscript has been reviewed with different points of view by the teachers teaching at this level and the subject experts. This textbook has been published only after incorporating the suggestions and corrections in the manuscript suggested by the teachers and experts. We acknowledge the contribution of all those who have put in ceaseless efforts and extended full co-operation in bringing out this textbook.

With a view to making this textbook interesting, useful and errorfree, the textbook board has taken every care. However, in order to improve upon the quality of this textbook, we welcome useful suggestions from all those interested in education

P. bharathi (IAS)

Director — Executive President

Date : 13-12-2019 — Gandhinagar

First Edition : 2013, Reprint : 2016, 2017, 2018, 2019, 2020

Published by : P. Bharathi, Director, on behalf of Gujarat State Board of School Textbooks, 'Vidhyayn', Sector 10-A, Gandhinagar.

Printed by :

FUNDAMENTAL DUTIES

It shall be the duty of every citizen of India

(A) to abide by the Constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National Anthem;

(B) to cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom;

(C) to uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India;

(D) to defend the country and render national service when called upon to do so;

(E) to promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities; to renounce practices derogatory to the dignity of women;

(F) to value and preserve the rich heritage of our composite culture;

(G) to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures;

(H) to develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform;

(I) to safeguard public property and to abjure violence;

(J) to strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement;

(K) to provide opportunities for education by the parent or the guardian, to his child or a ward between the age of 6-14 years as the case may be.

* Constitution of India : Section 51 A

अनुक्रमणिका

1.	समर्चनम्	1
2.	कुलस्य आचारः	5
3.	परं निधानम्	9
4.	वलभी विद्यास्थानम्	14
5.	सुभाषितवैभवः	18
6.	सर्वं चारुतरं वसन्ते	21
7.	संहतिः कार्यसाधिका	24
8.	काषायाणां कोऽपराधः	29
9.	उपकारहतस्तु कर्तव्यः	34
10.	दौवारिकस्य सेवानिष्ठा	38
11.	वेदितव्यानि मित्राणि	43
12.	सुभाषित-सप्तकम्	47
13.	दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तम्	50
14.	हनुमद्वर्णितरामवृत्तान्तः	56
15.	सुदुर्लभा सर्वमनोरमा वाणी	60
16.	अजेयः स भविष्यति	64
17.	आचार्यः चरकः	67
18.	बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता	71
19.	विनोदपद्यानि	75
20.	संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यम्	79
•	अभ्यास 1 : पुनरावर्तनम्	84
•	अभ्यास 2 : कारक-विभक्ति परिचयः	86
•	अभ्यास 3 : क्रियापदानि	97
•	अभ्यास 4 : कृदन्तपदानि	107
•	अभ्यास 5 : समास-परिचयः	110
•	अभ्यास 6 : सन्धिः	113
•	अभ्यास 7 : अव्ययपदानि	115

1. समर्चनम्

[The Vedas are the authentic and authoritative books of ancient Indian society and religion. There are 4 Vedas – Rig Veda, Yajur Veda, Sama Veda and Atharva Veda. The verses of the Vedas are called Mantras. In the Veda Mantras, there is sometimes incantation (hymns of praise) and sometimes prayer. Sometimes there is a description of somebody and sometimes deep philosophical ideas. In the present lesson, only three Mantras of incantation, prayer and worship have been included.

Inspired by the Vedas etc. many hymns and prayers have been composed in different meters which have been preserved in human-mind and reached us. Presented here are three such hymns of praise.

We have the tradition of having an invocation at the beginning of the book. With that in mind, let us begin our learning of Sanskrit with an invocation.]

वैदिकम्

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥1॥

- ऋग्वेदः १:१:१

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि ॥2॥

- यजुर्वेदः १:५

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च
मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥3॥

- यजुर्वेदः १६:४१

लौकिकम्

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः

वेदैः साङ्ग–पद-क्रमोपनिषदैः गायन्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो

यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणाः देवाय तस्मै नमः ॥4॥

भयानां भयं भीषणं भीषणानां

गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।

महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं

परेषां परं रक्षकं रक्षकानाम् ॥5॥

वयं त्वां स्मरामो वयं त्वां भजामो

वयं त्वां जगत्साक्षिरूपं नमामः ।

सदेकं निधानं निरालम्बमीशम्

भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः ॥6॥

Glossary

Noun (masc.) : पुरोहितः Purohita, Familypriest, one who does rituals of a host **यज्ञः** Yagna, sacrificial rite **रत्नधातमः** one who wears gems **व्रतपतिः** Lord of Vows **शम्भवः** who brings tranquility **मयोभवः** from whom happiness is derived **शङ्करः** one, who does welfare **मयस्करः** one who gives happiness **शिवतरः** extremely beneficial **स्तवः** prayer, song of praise **साक्षिरूपः** witness **निरालम्बः** without support, self-dependent.

Pronoun : तत् that यम् whom यस्य whose तस्मै for him/to him त्वम् you एकम् one परेषाम् of others वयम् we त्वाम् to you.

Adjective : दिव्य divine, भीषण dangerous, dreadful पावन one who purifies नियन्तृ one who governs/controls पर best, excellent निधान treasure

Adverb : नमः Salutation ! I bow down

Compound : वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः (वरुणः च इन्द्रः च रुद्रः च मरुतः च इति वरुणेन्द्र....मरुतः, - इतरेतर द्वन्द्वः) सुरासुरगणाः (सुराः च असुराः च इति सुरासुराः, - द्वन्द्वः । सुरासुराणाम् गणाः सुरासुरगणाः - षष्ठी तत्पुरुष ।) (Dissolution (विग्रह) of compounds mentioned in the exercise of the textbook, has been given only to help in teaching.)

Root (First Gana) : (Parasmaipada) चर् (**चरति**) to practise गै (**गायति**) to sing दृश् - पश्य् (**पश्यति**) to see स्मृ (**स्मरति**) to remember भज् (**भजति**) to worship नम् (**नमति**) to bow down, to salute व्रज् (**व्रजति**) to go, to attain.

Notes

(1) Meaning : ईळे (ईडे) I pray ऋत्विजम् officiating priest at a sacrifice होतारम् to one who performs sacrificial rite (Havana) शकेयम् I can राध्यताम् make it accomplished उपैमि I approach, I attain स्तुन्वन्ति they pray साङ्ग-पद-क्रमोपनिषदैः six Vedangas, prose in order along with Upanishads गायन्ति they sing सामगाः reciter of Mantras of Samaveda ध्यानावस्थिततद्गतेन having attained state of meditation मनसा by the mind विदुः they know, they attain महोच्चैःपदानाम् of those holding the highest position नियन्तृ one who controls परेषाम् of the best जगत्साक्षिरूपम् epitom of the world एकम् only one of its kind भवाम्भोधिपोतम् the boat which takes one accross the world like ocean शरण्यम् one worthy to take refuge.

(2) Sandhi : अग्निमीळे (अग्निमीडे) (अग्निम् ईळे) । तच्छकेयम् (तत् शकेयम्) । तन्मे (तत् मे) । इदमहमनृतात् (इदम् अहम् अनृतात्) । त्वमेकम् (त्वम् एकम्) । भजामो वयम् (भजामः वयम्) । सदेकम् (सत् एकम्) ।

[Vedic language is spoken and written by using accent (सस्वर). There are three kinds of accents. उदात्त, अनुदात्त and स्वरित. While reciting Vedic Mantra उदात्त स्वर is recited in high pitch, अनुदात्त स्वर in low pitch and स्वरित स्वर in medium pitch of tune. While writing the Mantras of Rigveda and Yujurveda, in order to show अनुदात्त स्वर sleeping (horizontal) line (_) is drawn under the particular letter. Similarly to show स्वरित स्वर standing (vertical) line (|) is drawn on the particular letter. No sign is used to show उदात्त स्वर.]

Exercise

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) कम् पुरोहितम् ईडे ?

(2) यज्ञस्य देवः कः अस्ति ?

(3) अहं किं चरिष्यामि ?

(4) दिव्यैः स्तवैः के स्तुवन्ति ?

(5) वयं कं शरणं व्रजामः ?

2. **प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत ।**

(1) अहं .... रत्नधातमम् ईळे । (अग्निम्, यज्ञम्, पुरोहितम्)

(2) इदम् अहम् .... उपैमि । (अनृतात्, सत्यम्, व्रतम्)

(3) योगिनः .... पश्यन्ति । (ज्ञानेन, चक्षुषा, मनसा)

(4) सुरासुरगणाः देवस्य .... न विदुः । (स्वरूपम्, निवासम्, अन्तम्)

(5) वयं त्वां जगत्साक्षिरूपं .... । (भजामः, नमामः, स्मरामः)

3. **प्रकोष्ठगतं पदं प्रयुज्य अधोलिखितानि वाक्यानि प्रश्नार्थस्वरूपे परिवर्तयत ।**

(1) देवाय नमः । (कस्मै)

(2) साङ्ग-पद-क्रमोपनिषदैः वेदैः सामगाः गायन्ति । (के)

(3) योगिनः देवं पश्यन्ति । (कम्)

4. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।**

(1) Which special qualities of Agnideva have been described in the Mantra ?

(2) Which Vow has been taken from Agni ?

(3) Whose Darshana do the Yogis have ? How ?

(4) How is the divine quality of the one, in whom the devotees take refuge ?

5. **श्लोकपूर्तिं कुरुत ।**

(1) अग्निमीळे ...... रत्नधातमम् ॥

(2) नमः शंभवाय ..... शिवतराय च ॥

(3) वयं त्वां स्मरामो ..... व्रजामः ॥

6. **क-विभागं ख-विभागेन सह यथार्थरीत्या संयोजयत ।**

क	ख
(1) अग्निम्	(1) नमः
(2) शिवाय	(2) पुरोहितम्
(3) दिव्यैः	(3) न विदुः
(4) अन्तम्	(4) प्राणिनाम्
(5) सामगाः	(5) स्तवैः
(6) गतिः	(6) गायन्ति
	(7) ब्रह्मा

Activity

- Learn by heart these Richas of Veda and Shlokas of prayer.
- Transcribe other Richas and Shlokas and exhibit them in the classroom.
- Recite Mantras and Shlokas in the prayerhall of your school.

●

2. कुलस्य आचारः

[Right from ancient time in Sanskrit, the fables literature have been popular in Sanskrit literature. Whether it is a Jataka Tales or Panchatantra or the Hitopadesha, in every book, animals are the characters through which different Tales have been imaginatively written.

Fables are created even today. One such fable is presented here. A bird called the 'Chataka' drinks only rain water. This is a tradition of the Chataka race. Every child born into the Chataka family follows this tradition till doday.

Once, when a child of the Chataka family is so troubled by thirst that not heeding the advice of his mother he gets ready to break this tradition. By chance he hears the conversation between a poor farmer and his son. Inspired by the conversation that he hears between the poor farmer and his son, he goes back to his mother and shows his willingness to follow the customs of his race.

From this story, we will be inspired to follow the age-old traditions and customs in order to make our lives better. Though animals are made the object, ultimately the advice is given for a man. In addition to this, you also have to learn the verb forms and the cases that have been used here.]

एकः चातकशिशुः आसीत् । स एकदा तृषया पीडितः जनन्याः समीपं व्रजति वदति च, ''अम्ब ! तृषा मां पीडयति । अहं जलं पातुम् इच्छामि । सम्प्रति मेघजलं न मिलति, अतः तडागजलमेव पातुम् इच्छामि ।'' जननी वदति, ''बाल ! वयं तु मेघजलम् एव पिबामः, तडागजलं न पिबामः । एषः अस्माकं कुलस्य आचारः । अतः त्वं तडागजलं पातुम् न शक्नोषि'' - इति ।

चातकशिशुः कथयति, ''अम्ब ! महती मे तृषा । अधुना आकाशे मेघान् न पश्यामि । कदा मेघः वर्षिष्यति कदा च अहं मेघजलं पातुं शक्नोमि, इति न जानामि । अतः तृषया पीडितोऽहं तडागजलं पातुं गच्छामि ।''

जननी पुनरपि चातकशिशुं बोधयति, ''बाल ! न अयम् अस्माकं कुलाचारः । कुलाचारः सदैव रक्षितव्यः एव । अतः त्वं तडागजलं पातुं न अर्हसि । तृषायाः सहनं कृत्वा मेघस्य प्रतीक्षां कर्तुम् अर्हसि त्वम् ।''

जनन्याः कथनम् अश्रुत्वा चातकशिशुः तडागजलं पातुं तडागं गन्तुं निर्गच्छति । मार्गे परिश्रान्तः स यदा एकस्य कृषकस्य गृहस्य समीपे तिष्ठति तदा तातपुत्रयोः वार्तालापं शृणोति ।

कृषकः वृद्धः मरणासन्नः च आसीत् । तस्य समीपे स्थितः तस्य पुत्रः तस्मै कृषकाय कथयति, ''तात ! अद्य मार्गे मया धनस्यूतः प्राप्तः । तस्य दर्शनात् आनन्दः जातः । तेन मदीयं दारिद्र्यं नष्टं भविष्यति इति विचार्य धनस्यूतग्रहणाय अहं हस्तं प्रासारयम् । किन्तु तदैव मया भवदीयः उपदेशः स्मृतः - 'अन्यस्य धनस्य ग्रहणम् अस्माकं कुलाचारः न' इति । अतः अहं तं धनस्यूतं तत्रैव अत्यजम् ।''

चातकशिशुः सर्वं शृणोति । सः विचारयति – "अहो ! मरणासन्नस्य वृद्धस्य तत्पुत्रस्य च स्वकीयं कुलाचारं पालयितुं कीदृशी श्रद्धा । अहं तु कुलाचारं न पालयामि । वयं मेघजलमेव पिबामः इति अस्माकं कुलाचारः । तमहं त्यक्तुं प्रवर्ते । एतत् अनुचितमस्ति ।"

सः चिन्तयति –

पशवः पक्षिणश्चैव मानवाश्च सदाशयाः ।
रक्षन्ति स्वकुलाचारं रक्षामि कुलमात्मनः ॥

एवं विचिन्त्य सः मातरं प्रत्यागच्छति सर्वं वृत्तान्तं च कथयति । माता सन्तोषमनुभवति, शिशवे च आशीर्वादं ददाति । अल्पे एव काले मेघवृष्टिः भवति । मेघजलं पीत्वा चातकशिशोः तृषा शाम्यति ।

Glossary

Noun (masc.) : आचारः behaviour, conduct, (behaviour, conduct followed by tradition) (Ant. अनाचारः) **तडागः** pond **कृषकः** farmer **स्यूतः** bag

(Fem.) : तृषा thirst (syn. : पिपासा) **जननी** mother **वृष्टिः** rain (Syn. : वर्षा)

(Neu.) : शतम् hundred **पानम्** a drink (act to drinking)

Pronoun : माम् to me **मे** to me **मया** by me **तेन** by him (masc.) **त्वया** by you **तस्यै** to her (fem.)

Adjective : महती very much (fem.) **परिश्रान्त** one who is tired

Adverb : सम्प्रति at present, now **अतः** hence, therefore **एव** only **इति** thus, in this way **अधुना** now **कदा** when **अद्य** today **सम्यक्** in a good manner **ततः** then

Compound : चातकशिशुः (चातकस्य शिशुः, षष्ठी तत्पुरुष) । मेघजलम् (मेघस्य जलम् । षष्ठी तत्पुरुष) । तडागजलम् (तडागस्य जलम्, षष्ठी तत्पुरुष) । कुलाचारः (कुलस्य आचारः । षष्ठी तत्पुरुष) । तातपुत्रयोः (तातः च पुत्रः च – तातपुत्रौ । तयोः । इतरेतर द्वन्द्व) मरणासन्नः (मरणम् आसन्नः । द्वितीया तत्पुरुष) । धनस्यूतः (धनस्य स्यूतः । षष्ठी ततुपुरुष) । धनस्यूतग्रहणाय (धनस्यूतस्य ग्रहणम् – धनस्यूतग्रहणम्, तस्मै । षष्ठी तत्पुरुष) । तत्पुत्रस्य (तस्य पुत्रः – तत्पुत्रः, तस्य । षष्ठी तत्पुरुष) । अनुचितम् (न उचितम् – अनुचितम्, नञ्तत्पुरुष) । मेघवृष्टिः (मेघस्य वृष्टिः । षष्ठी तत्पुरुषः) ।

Participle : गत्वा (गम् + त्वा) । पातुम् (पा + तुम्) । कृत्वा (कृ + त्वा) । कर्तुम् (कृ + तुम्) । अश्रुत्वा (न > अ + श्रु + त्वा) । गन्तुम् (गम् + तुम्) । विचार्य (वि + चर् > चारि (प्रेरक) + त्वा > य) । श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । रक्षितुम् (रक्ष् + तुम्) । त्यक्तुम् (त्यज् + तुम्) । विचिन्त्य (वि + चिन्त् + त्वा > य) । पीत्वा (पा + त्वा) । (This method of explanation given here is to help teaching.)

Root : (First Gana) (Parasmaipada) **वद्** (**वदति**) to sepak, to say **इष् > इच्छ्** (**इच्छति**) to wish, to desire **मिल्** (**मिलति**) to meet **पा > पिब्** (**पिबति**) to drink **अर्ह्** (**अर्हति**) to deserve, to be capable of **निर् + गम् > गच्छ्** (**निर्गच्छति**) to exit **स्था > तिष्ठ्** (**तिष्ठति**) to stand, to stay **भू** (**भवति**) to be **त्यज्** (**त्यजति**) to leave, to abandon **आ + चर्** (**आचरति**) to behave, to practise **मृ** (**मरिष्यति, लृट्लकार-भविष्यकाल**) to die **वृष्** (**वर्षति**) to rain **रक्ष्** (**रक्षति**) to protect, to preserve **प्रति + आ + गम् > गच्छ्** (**प्रत्यागच्छति**) to go back, to return **अनु + भू** (**अनुभवति**) to experience

Atmanepada : प्र + वृत् (**प्रवर्तते**) to get ready, to get engaged

Fourth Gana शम् (**शाम्यति**) to become quiet

Tenth Gana : पीड् (**पीडयति**) to give suffering, torment **कथ्** (**कथयति**) to tell **पाल्** (**पालयति**) to observe **चिन्त्** (**चिन्तयति**) to think.

Notes

Meanings : पातुम् न शक्नोषि you cannot drink **अम्ब** O mother **वर्षिष्यति** will rain **रक्षितव्यः** should be protected **सहनं कृत्वा** having suffered **परिश्रान्तः** tired **तातपुत्रयोः** of father and son **मरणासन्नः** one whose death is imminent lying on the death bed **धनस्यूतः** bag of wealth (money) **दारिद्र्यम्** poverty **हस्तम् प्रासारयम्** I stretched my hand **त्यक्तुं प्रवर्ते** I have become ready to give up **अनुचितमस्ति** is not fair **भवादृशाः** like you **कुलमात्मनः** to one's own family (lineage) **ददाति** gives **अल्पे एव काले** within no time **तृषा शाम्यति** thirst is quenched

Sandhi : पीडितोऽहम् (पीडितः अहम्) । पुनरपि (पुनः अपि) ।

Exercises

1. विकल्पेभ्यः समुचितं पदम् चित्वा लिखत ।

(1) तृषापीडितः शिशुः कस्य समीपं गच्छति ? ◯

(क) जनन्याः (ख) जलस्य (ग) नीडस्य (घ) गगनस्य

(2) 'मेघ' शब्दस्य पर्यायः कः ? ◯

(क) जलम् (ख) वृष्टिः (ग) जलदः (घ) गगनम्

(3) सर्वैः किं रक्षितव्यम् ? ◯

(क) तडागः (ख) कुलाचारः (ग) मेघः (घ) शिशुः

(4) वृद्धः कीदृशः आसीत् ? ◯

(क) अन्धः (ख) विकलः (ग) मरणासन्नः (घ) स्वस्थः

(5) शिशुः कस्य प्रतीक्षां करोति ? ◯

(क) मेघस्य (ख) मेघाय (ग) मेघम् (घ) मेघेन

(6) 'पुनरपि' शब्दस्य उचितं सन्धिविच्छेदं दर्शयत ! ◯

(क) पुन + रपि (ख) पुनो + अपि (ग) पुनः + अपि (घ) पुनर् + पि

(7) 'वत्स ! कुलस्य आचारं रक्षितुं त्वया सम्यक् आचरितम् ।' एतत् वाक्यं कः वदति ? ◯

(क) जननी (ख) वृद्धः (ग) कृषकपुत्रः (घ) चातकः

(8) अहं तडागजलं पातुम् .... । ◯

(क) इच्छति (ख) इच्छसि (ग) इच्छामि (घ) इच्छतु

2. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) कः तृषया पीडितः आसीत् ?

(2) चातकशिशुः किं पातुं न अर्हति ?

(3) कृषकपुत्रस्य दारिद्र्यं केन नष्टं भविष्यति ?

(4) कृषकपुत्रेण मार्गे किं प्राप्तम् ?

(5) शिशोः तृषा केन नष्टा ?

3. रेखाङ्कितपदानां स्थाने कोष्ठकात् पदं प्रस्थाप्य प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कः, का, कुत्र, कीदृशः, किम्, कस्यै)

(1) जननी शिशुं बोधयति ।

(2) मार्गे परिश्रान्तः सः तिष्ठति ।

(3) कृषकः वृद्धः आसीत् ।

(4) धनस्यूतः मार्गे प्राप्तः ।

(5) सः तस्यै सर्वं वृत्तान्तं कथयति ।

4. निर्देशानुसारं धातुरूपाणां परिचयं लिखत ।

	धातुरूपम्	धातुः	कालः/लकारः	पदम्	पुरुषः	वचनम्
(1)	इच्छामि	....	....	....	....	....
(2)	गच्छति	....	....	....	....	....
(3)	अर्हसि	....	....	....	....	....
(4)	कथयति	....	....	....	....	....
(5)	वदति	....	....	....	....	....

5. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) What does Kulachara mean ?

(2) What does mother ask baby Chataka not to do ?

(3) In spite of being poor, why did farmer's son even not touch the bag of wealth ?

(4) Why did baby Chataka not drink water from the pond ?

Activity

- Make a list of code of conduct followed in your school.
- Make list of traditions practised in your family.
- Under the little thirsty baby-Chataka, write this story in your mother tongue. (English)
- Convey best wishes to younger ones on their birthday by blessing them with the words शतं जीव शरदः ।

•

3. परं निधानम् कः

[Raja Bhoja lived in the 11th century A.D. in Malwa. (known as Madhya Pradesh at present.) Living in Dharanagar, the fame that Raja Bhoja attained at that time is still alive today. Even today many interesting stories of his good governance, his ability to be just even under the most difficult circumstances and his ability to recognize the learned are popular. A collection of such stories in Sanskrit called 'Bhojaprabandha' is very well-known. In this there are many events related to Raja Bhoja are described here by using many verses with aesthetic poetic qualities.

In addition to this, Sanskrit poets of different periods have accepted Raja Bhoja as a character to present their ideas. One such story in dialogue form is presented here focusing on Bhoja. In this dialogue between Raja Bhoja and young scholar it has been attempted to emphasise strength of one thing over the other. As the conversation progresses, there is a total halt when it comes to the point of contentment. That is, this story lays stress on the importance of contentment.

While reading this lesson, it is important to pay attention to the concord between the case of the doer and the verb forms. In addition to this, you also have to learn how the case endings of nouns and the various forms of the verb change.]

भोजः नाम नृपतिः विद्याप्रियः, कलाप्रियः, प्रजाप्रियश्च आसीत् । अतः तस्य राजसभायां दूरदेशात् अनेके विद्याविशारदाः पण्डिताः समागच्छन्ति स्म ।

एकदा भोजः प्रासादस्य गवाक्षे उपविष्टः आसीत् । सः मार्गे एकं नवागन्तुकम् अनभिज्ञं युवकं पश्यति । तस्य परिचयं ज्ञातुं सः तं प्रासादे आह्वयति । ततस्तयोः मध्ये एवं वार्तालापः संजातः ।

भोजः : भवान् कः वर्तते ?

युवकः : अहं घटपण्डितः अस्मि ।

भोजः : घटपण्डितः ? किं नाम घटपण्डितः इति ?

युवकः : यथा घटे परिपूर्णं जलं तिष्ठति, तथैव मयि परिपूर्णं ज्ञानं वर्तते । अतः अहं स्वात्मानं घटपण्डितं मन्ये ।

भोजः : (युवकस्य गर्वपूर्णाम् उक्तिं श्रुत्वा स्वात्मानं ततोऽप्यधिकं मत्वा अहङ्कारेण सह) यदि त्वं घटः असि, तर्हि अहं मुद्गरत्वेन वर्ते । मुद्गरः स्वकीयेन प्रहारेण घटं विनाशयति । अहमपि घटरूपं भवन्तं विनाशयामि ।

युवकः : यदि भवान् मुद्गरत्वेन वर्तिष्यते, तर्हि अहम् अग्निः भवामि । दहनकर्मा अग्निः भूत्वा मुद्गरं भस्म करिष्यामि ।

भोजः : त्वं यदि वह्नित्वेन वर्तिष्यसे, तर्हि अहं वृष्टिः भविष्यामि । वृष्टेः पुरतः वह्निः स्थातुं न शक्नोति, तथा त्वमपि मम पुरतः स्थातुं न शक्नोषि ।

युवकः : वृष्टिं तु वायुः स्वबलेन यत्र कुत्रापि वाहयितुमर्हति । वृष्टिरूपं भवन्तमहं वायुः भूत्वा इतः ततः वहिष्यामि ।

भोजः : यदि भवान् वातत्वेन वर्तिष्यते, तर्हि अहं वायुभक्षकः भुजगः भविष्यामि । भुजगः सन् सततं वायुरूपं भवन्तं भक्षयिष्यामि ।

युवकः : भवान् यदि सर्पः भविष्यति, तर्हि अहं सर्पभक्षको गरुडो भवामि ।

भोजः : (वाक्केलीं वर्धयन्) त्वं यदि गरुडः असि, तर्हि अहं चक्रधारकः विष्णुः । विष्णुः गरुडारूढः भवति ।

युवकः : (मनसा विष्णुं प्रणम्य च पाण्डित्यं प्रदर्शयन् अग्रे वदति ।) यदि भवान् चक्रधरः विष्णुः, तर्हि अहं भवतः मस्तकस्य उपरि शोभमानं मुकुटं अस्मि । मुकुटं सदा मस्तकस्य उपरि एव संतिष्ठते ।

भोजः : (युवकस्य पाण्डित्यम् अनुभूय) तर्हि मुकुटस्य उपरि शोभमानं पुष्पमहम् । एवमहं अधुना तवोपरि स्थास्यामि ।

युवकः : भवान् यदि पुष्पं भविष्यति, तर्हि अहमपि भ्रमरो भूत्वा तव पुष्पस्योपरि स्थास्यामि ।

भोजः : एवं भवान् द्विरेफः तर्हि अहं सूर्यः । पुष्पस्य अन्तः स्थितः भ्रमरः सूर्यास्तकाले बन्दी भवति, अहमपि त्वं बन्दिनं करिष्यामि ।

युवकः : अहो ! भवान् सूर्यस्तर्हि अहं महाप्रभावी राहुः । राहुस्तु सूर्यं ग्रसते ।

भोजः : (किञ्चित् उच्चैः) भवान् राहुश्चेत् अहं राहुरूपाय तुभ्यं दानं दास्यामि । दानग्रहणेन तवायं गर्वः निश्चयेन शान्तः भविष्यति ।

युवकः : (विहस्य चातुर्येण) यदि भवान् दानी तर्हि अहं सन्तुष्टः । भवतः दानस्य प्रयासः निष्फलः भविष्यति । सर्वतः अलुब्धः अहं भवतः दानं न ग्रहीष्यामि ।

एवमुत्तरोत्तरं विवादरतयोः भोजयुवकयोः मध्ये यदा सन्तोषस्य विषयः समुपस्थितः तदा 'समागते संतोषे सर्वं शान्तं भवति' इति वचनानुसारं विवादोऽपि स्वयमेव शान्तः ।

अन्ते चतुरं ज्ञानेन गुणेन च उपेतं तं पण्डितं युवकं प्रणम्य धाराधिपतिः भोजराजः अवदत् ''अयि घटपण्डित ! गुणपूजके धारादेशे भवतः स्वागतमस्ति । भवान् विजयी जातः । सन्तुष्टं जनं न कोऽपि पराजेतुमर्हति । यतो हि सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानं वर्तते ।''

Glossary

Noun (masc.) **नृपतिः** king **प्रासादः** palace **गवाक्षः** balcony **मुद्गरः** hammer (a tool like wooden bat, heavy in weight) (an implement for exercise) **वह्निः** fire **वायुभक्षकः** one who eats air, **वातः** wind **भुजगः** snake **द्विरेफः** bee, wasp

(Fem.) : **वृष्टिः** rain **वाक्केली** play of words

(Neu.) : **निधानम्** treasure

Pronoun : **तस्य** his (masc.) **सः** he (masc.) **अनेके** many **तम्** to him (masc.) **तयोः** of both of them (masc.) **भवान्** you **मयि** in me **मम** my **भवन्तम्** to you **तव** your **तुभ्यम्** for you, to you **भवतः** your

Adjective : **विशारद** clever, skillful **कोविद** experienced, a learned **धुरंधर** one who hold a yoke, leader, chief **अनभिज्ञ** stranger, unknown **शोभमान** adorning

Adverb : **एकदा** once **उपरि** on the upper side **अतः** hence **ततः** therefore **यदि** if **तर्हि** then **पुरतः** in front of **यत्र** where **कुत्रापि** anywhere **इतः** from here **ततः** from there **सदा** always **अधुना** now **मध्ये** in between **अयि** word used to address, O ! **यतो हि** because

Compound : राजसभायाम् (राज्ञः सभा – राजसभा, तस्याम् । षष्ठी तत्पुरुष) । विद्याविशारदः (विद्यासु विशारदः – विद्याविशारदः । सप्तमी तत्पुरुष) । वार्तालापः (वार्तायाः आलापः । षष्ठी तत्पुरुष) भोजयुवपण्डितयोः (भोजः च युवपण्डितः च – भोजयुवपण्डितौ, तयोः । इतरेतर द्वन्द्व) । गर्वपूर्णाम् (गर्वेण पूर्णा – गर्वपूर्णा, ताम् । तृतीया तत्पुरुष) वायुभक्षकः (वायोः भक्षकः । षष्ठी तत्पुरुष) गरुडारूढः (गरुडम् आरूढः । द्वितीया तत्पुरुष) सूर्यास्तकाले (सूर्यस्य अस्तकालः – सूर्यास्तकालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) दानग्रहणेन (दानस्य ग्रहणम् – दानग्रहणम्, तेन । षष्ठी तत्पुरुष) भोजयुवकयोः (भोजः च युवकः च भोजयुवकौ, तयोः । इतरेतर द्वन्द्वः) । धाराधिपतिः । (धारायाः अधिपतिः । षष्ठी तत्पुरुष)

Root : (First Gana) (Parasmaipada) **सम् + आ + गम् > गच्छ्** (**समागच्छति**) to come **आ + ह्वे > ह्वय्** (**आह्वयति**) to call **अर्ह्** (**अर्हति**) to deserve **वह्** (**वहति**) to carry (Atmanepada) **सम् + स्था – तिष्ठ्** (**संतिष्ठते**) to stand / stay **वृत्** (**वर्तते**) to be **ग्रस्** (**ग्रसते**) to swallow

Notes

(1) Meaning : **विद्याविशारदाः** expert in many lores **उपविष्टः** one who is seated **नवागन्तुकम्** to a newly arrived **निम्नानुसारम्** as given below **घटपण्डितः** scholar who is filled with wisdom **परिपूर्णम्** filled to the brim **गर्वपूर्णाम् उक्तिम्** words filled with arrogance **मुद्गरत्वेन** like a hammer **प्रहारेण** by a stroke **वर्तिष्यते** will behave **दहनकर्मा** one who burns **वाहयितुमर्हति** capable of blowing away **वृष्टिरूपम्** who is like rain **इतः ततः** here and there **वहिष्यामि** I will carry away **पाण्डित्यं प्रदर्शयन्** showing scholarship **शोभमानम्** to one who adorns **अनुभूय** having experienced / experiencing **स्थास्यामि** I shall stand / stay **ग्रहीष्यामि** I shall receive **बन्दी** prisoner **महाप्रभावी** one who is lustrous **निश्चयेन** certainly **विहस्य** laughing **चातुर्येण** cleverly **अलुब्धः** one who is free from greed **एवमुत्तरोत्तरम्** thus gradually **विवादरतयोः** of those engrossed in controversy **वचनानुसारम्** as per words **अन्ते** at last **उपेतम्** associated **गुणपूजके** one who worships virtues **धारादेशे** in Dharadesha **विजयी जातः** became victorious / has conquered **पराजेतुमर्हति** can be defeated

(2) Sandhi : प्रजाप्रियश्च (प्रजाप्रियः च) । ततस्तयोः (ततः तयोः) । तथैव (तथा एव) । ततोऽप्यधिकम् (ततः अपि अधिकम्) । कुत्रापि (कुत्र अपि) । तवोपरि (तव उपरि) । भ्रमरो भूत्वा (भ्रमरः भूत्वा) । सूर्यस्तर्हि (सूर्यः तर्हि) ।

Exercies

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) अहं घटपण्डितः .... । ◯

(क) स्मः (ख) अस्मि (ग) अस्ति (घ) सन्ति

(2) 'वायुः' इति शब्दस्य पर्यायशब्दः कः ? ◯

(क) वाक् (ख) वा (ग) वातः (घ) वह्निः

(3) 'गवाक्षः' शब्दस्य अर्थः कः ? ◯

(क) Peak (ख) Terrace (ग) Court (घ) Balcony

(4) भूपालः मार्गे सुवर्णखण्डम् .... । ◯

(क) अक्षिपन् (ख) अक्षिपसः (ग) अक्षिपत् (घ) अक्षिपम्

(5) संसारे कीदृशं जनं पराजेतुं कोऽपि न अर्हति ? ◯

(क) धनिकम् (ख) सन्तुष्टम् (ग) वाचालम् (घ) बलिष्ठम्

(6) अहं दानं .... । ◯

(क) करिष्यति (ख) करिष्यामि (ग) करिष्यसि (घ) करिष्यन्ति

(7) कस्य शिखरे मुकुटं सदा तिष्ठति ? ◯

(क) मस्तके (ख) मस्तकस्य (ग) मस्तकं (घ) मस्तकात्

2. संस्कृत भाषया उत्तरं लिखत ।

(1) अग्निः कं भस्म करोति ?

(2) राहुः केन शान्तः भवति ?

(3) सन्तोष एव कस्य परं निधानम् ?

(4) भ्रमरः कुत्र बन्दी भवति ।

3. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं लिखत ।

	शब्दरूपम्	मूलशब्दः	अन्तः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
उदाहरणम् –	जनाः	जन	अकारान्तः	पुल्लिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्
(1)	प्रासादस्य	....	....	....	....	....
(2)	गवाक्षे	....	....	....	....	....

(3) वृष्टेः ....

(4) पण्डितम् ....

(5) विवादरतयोः ....

4. वचनानुसारं धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

उदा. वर्तते	**वर्तेते**	**वर्तन्ते ।**
(1)	तिष्ठतः	.... ।
(2) अर्हति	....	.... ।
(3) ग्रहीष्यामि	....	.... ।
(4)	भविष्यतः	.... ।

5. शीर्षकानुरूपं धातुरूपाणां परिचयं लिखत ।

	धातुरूपम्	धातुः	कालः/लकारः	पदम्	पुरुषः	वचनम्
उदा.	सेवन्ते	सेव्	वर्तमान	आत्मनेपद	अन्य	बहुवचनम्
(1)	अपश्यत्	....	....	....	....	....
(2)	तिष्ठति	....	....	....	....	....
(3)	भविष्यति	....	....	....	....	....
(4)	स्थास्यामि	....	....	....	....	....

6. कोष्ठकेषु प्रदत्तानि पदानि प्रयुज्य संस्कृतवाक्यानि रचयत ।

(1) The king sees a youth. (नृप, युवक, दृश्-पश्य्)

(2) People go to the assembly. (जन, सभा, गम्-गच्छ्)

(3) Virtues are worshipped in Dharadesha. (धारादेश, गुण, पूजा, भू)

(4) Bhoja was favourite among his people. (भोज, प्रजा, प्रिय, भू)

(5) Agni (fire) burns the hammer. (वह्नि, मुद्गर, दह्)

7. मातृभाषायाम् उत्तरत ।

(1) How was king Bhoja ?

(2) Why does the youth believe himself to be Ghatapandita ?

(3) When does the discussion between king Bhoja and the youth stop ? Why ?

(4) What was the speciality of Dharadesha ?

Activity

- Write in brief the theme of the prose **परं निधानम्**..
- Present one of the stories from 'Bhojaprabandha' in the class.

4. वलभी विद्यास्थानम्

[In ancient India education was widespread and prevalent. In ancient Greater India, there were great centres of learning in many big cities where scholars from different parts of the world studied. One such centre of learning was in Gujarat.

In this lesson, an introduction is given of that centre. Mainly, this lesson has been written in such a way that gives an idea of the teaching-learning method of such centres.

As the content of this lesson deals with the past, an attempt has been made to teach the uses of the past tense too in the sentences here. The language of this lesson is simple and you can also learn the forms of nouns as well as the formation of compound words, along with verb forms.]

सम्प्रति विविधाः विश्वविद्यालयाः सुप्रसिद्धाः सन्ति । तेषु केचन एतादृशाः सन्ति यत्र अध्ययनार्थं प्रवेशं प्राप्य छात्रः स्वात्मानं धन्यं मन्यते । एवमेव पुराकालेऽपि अस्माकं भारते देशे एतादृशाः बहवः विश्वविद्यालयाः आसन् । तत्र विद्याध्ययनाय दूरात् देशात् समागत्य प्रवेशं लब्ध्वा छात्राः स्वात्मानं धन्यं मन्यन्ते स्म । एषु एकतमः वलभी विश्वविद्यालयः । मगधराज्ये यथा नालंदा आसीत् तथैव अत्र गुर्जरप्रदेशे वलभी आसीत् । अत्रापि सुदूरात् देशात् जनाः अध्ययनाय आगच्छन्ति स्म । अद्यत्वे अस्मदीये गुर्जरप्रदेशे वर्तमाने भावनगरे जनपदे वलभीनामकं यदेकम् उपनगरं वर्तते, तत्रैव प्राचीनकाले वलभी विश्वविद्यालयः आसीत् ।

वस्तुतस्तु इदम् उपनगरं प्राचीनकालादेव अध्ययन-अध्यापनस्य केन्द्रमासीत् । पूर्वमत्र अष्टादशविद्यायाः पठनं पाठनं च भवति स्म । एतासु विद्यासु चत्वारो वेदाः, षट् वेदाङ्गानि, पुराणम्, न्यायः, मीमांसा, स्मृतिः, आयुर्वेद-धनुर्वेद-गन्धर्ववेद-अर्थवेदाः चत्वारः उपवेदाः च समाविष्टाः सन्ति । ततः बौद्धदर्शनस्य जैनदर्शनस्य च इदं केन्द्रं सञ्जातम् । ख्रिस्तस्य चतुर्थ्यां शताब्द्याम् ऋग्वेदस्य भाष्यकारः स्कन्दस्वामी सञ्जातः । सः अत्रैव अवसत् । एतत् सूचयति यत् गुप्तकाले अत्र वेदाध्ययनमपि प्रचलति स्म । ख्रिस्तस्य चतुर्थ्यां शताब्द्यामेव सुप्रसिद्धौ बौद्धाचार्यौ स्थिरमतिगुणमती, जैनाचार्यः श्रीमल्लवादी सूरिः च अत्रैव विद्याव्यासंगं कुर्वन्ति स्म ।

एतत् सूचयति यदत्र जैन-बौद्धदर्शनानामपि अध्ययनं प्रचलति स्म । अत्र यथारुचि यथामति छात्रा: अपठन् । प्रवेशार्थमत्र प्रवेशपरीक्षापि भवति स्म । तामुत्तीर्य एव अत्र छात्रस्य प्रवेश: शक्य: आसीत् ।

खिस्तस्य पञ्चम्यां शताब्द्याम् इदमुपनगरं मैत्रकाणां राजधानी आसीत् । मैत्रकाणां व्यवस्थानुसारम् अध्ययनस्य समाप्त्यनन्तरं वादसभायां शास्त्रार्थ: भवति स्म । शास्त्रार्थे विभिन्नानां मत-मतान्तराणां खण्डन-मण्डनपूर्वकं विमर्श: भवति स्म । अनेकस्मै विजयिजनाय राजा पारितोषिकरूपेण भूमिम् अयच्छत् । कदाचित् विजयिजनानां नामानि विद्यापीठस्य द्वारे उट्टंकितानि अभवन् ।

खिस्तात् पूर्वं प्राय: पञ्चमशताब्द्यां भगवत: महावीरस्य जन्म अभवत् । तस्मिन् काले भगवता महावीरेण य: उपदेश: प्रदत्त: स आगम–नाम्ना प्रसिद्ध: वर्तते । अयम् आगम: वर्षपञ्चशतं यावत् मौखिकपरम्परायां सुरक्षित: आसीत् । एवं हि श्रूयते यत् खिस्तस्य तृतीयायां शताब्द्यां नागार्जुननाम्ना प्रसिद्धस्य विदुष: अध्यक्षतायाम् एका जैनसाधूनां समिति: मिलिता । अस्याम् आगमग्रन्थानां लेखनस्य प्रस्तावोऽभवत् । अत्र लेखबद्धा वाणी वलभीवाचना नाम्ना प्रसिद्धा जाता ।

खिस्तस्य नवम्यां शताब्द्यां वलभीनगरस्य विनाश: अभवत् । परन्तु तस्य अवशेषा: अद्यापि तस्य समृद्धिं सूचयन्ति । एवं भारतस्य प्राचीनेषु विद्याकेन्द्रेषु वलभी एकतमम् आसीत्, इतिहासे च अद्यापि वर्तते ।

Glossary

Noun (masc.) : भाष्यकार: commentator **विजयिजन:** one who is victorious **आगम:** Agama (religious book of Jainism) **अवशेष:** remains

(Fem.) : शताब्दी century

(Neu.) : जनपदम् city (district) **उपनगरम्** suburb

Adjective : एतादृश of this kind, such **धन्य** fortunate, blessed **अस्मदीय** our

Adverb : सम्प्रति at present, now **पुरा** formerly **यथा-तथा** just as, so as **पूर्वम्** before **अनन्तरम्** afterwards **यावत्** as long as

Compound : समाप्त्यनन्तरम् (समाप्ते: अनन्तरम् । पंचमी तत्पुरुष)

Root : (Fourth Gana) (Atmanepada) **मन् (मन्यते)** to believe

(Tenth Gana) (Parasmaipada) **सूच् (सूचयति)** to indicate, to inform

Notes

Meaning : केचन some **स्वात्मानम्** to oneself **समागत्य** having come, having arrived **लब्ध्वा** obtaining **एकतम:** one among many **अष्टादश** eighteen **समाविष्टा:** included **विद्याव्यासंगम्** study **यथारुचि** as per interest **यथामति** as per intellect **उत्तीर्य** having passed **मैत्रकाणाम्** of Maitraka kings **मतमतान्तराणाम्** of different ideas **खण्डनमण्डनपूर्वकम्** with refutation and support (khandan means to refute opponent's view and mandan means to support and to establish one's own point. **विमर्श:** thought **उट्टङ्कितानि** engraved **प्रदत्त:** gave **विदुषाम्** of the learneds (scholars) **मिलिता** met **जाता** became.

Exercises

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) प्राचीनसमये गुर्जरराज्ये कः विश्वविद्यालयः आसीत् ? ◯

(क) नालन्दाविश्वविद्यालयः (ख) तक्षशिलाविश्वविद्यालयः

(ग) गुजरातविश्वविद्यालयः (घ) वलभीविश्वविद्यालयः

(2) उपवेदाः कति सन्ति ? ◯

(क) अष्टादश (ख) चत्वारः (ग) सप्त (घ) पञ्च

(3) भाष्यकारः स्कन्दस्वामी कस्यां शताब्द्यां सञ्जातः ? ◯

(क) नवम्याम् (ख) चतुर्थ्याम् (ग) सप्तम्याम् (घ) पञ्चम्याम्

(4) वलभी केषां राजधानी आसीत् ? ◯

(क) क्षत्रपाणाम् (ख) मैत्रकाणाम् (ग) द्राविडानाम् (घ) गुप्तानाम्

(5) महावीरस्य उपदेशः केन नाम्ना प्रसिद्धः वर्तते ? ◯

(क) आगम (ख) निगम (ग) स्मृति (घ) मीमांसा

(6) वलभीनगरे मिलितायाः जैनसाधूनां समितेः अध्यक्षः कः आसीत् ? ◯

(क) नागार्जुनः (ख) स्थिरमतिः (ग) मैत्रकः (घ) गुणमतिः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तराणि प्रदत्त ।

(1) प्राचीनकालात् वलभी कस्य केन्द्रमासीत् ?

(2) वेदाङ्गानि कति सन्ति ?

(3) श्रीमल्लवादी सूरिः कः आसीत् ?

(4) भगवतः महावीरस्य जन्म कदा अभवत् ?

(5) जैनसाधूनां समितौ कस्य लेखनस्य प्रस्तावः अभवत् ?

3. रेखाङ्कितपदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कुत्र, केन, कः, कदा, केषाम्, कस्य)

(1) ऋग्वेदस्य भाष्यकारः <u>स्कन्दस्वामी</u> आसीत् ।

(2) <u>महावीरस्य</u> उपदेशः आगमनाम्ना प्रसिद्धः वर्तते ।

(3) <u>जैनसाधूनां</u> समितिः मिलिता ।

(4) <u>नवम्यां शताब्द्यां</u> वलभीनगरस्य विनाशः अभवत् ।

(5) लेखबद्धः उपदेशः <u>वलभीवाचना</u> नाम्ना प्रसिद्धः जातः ।

4. वचनानुसारं शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	आगमम्	....	....
(2)	जनपदे	....	....
(3)	....	....	केन्द्रेषु

5. 'स्म'-प्रयोगं कुरुत ।

(1) छात्राः यथारुचि अपठन् ।

(2) स्कन्दस्वामी अत्रैव अवसत् ।

(3) राजा भूमिम् अयच्छत् ।

6. रेखाङ्कितानां पदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) वादसभायां शास्त्रार्थं भवति स्म ।

(2) स्थिरमतिगुणमती बौद्धाचार्यौ आस्ताम् ।

(3) अत्र प्रवेशपरीक्षा भवति स्म ।

7. प्रदत्तानि पदानि प्रयुज्य संस्कृतवाक्यानि रचयत ।

(1) Valabhi was the capital of Maitrakas.

वलभी मैत्रक राजधानी अस्

(2) People used to come from distant countries.

सुदूर देश जन अध्ययन आ + गम्

(3) Nagarjuna was a reputed (well-known) scholar.

नागार्जुन प्रसिद्ध पंडित अस्

(4) There are four Vedas. (Vedas are four)

वेद चतुर् अस्

(5) Valabhi was destroyed.

वलभी विनाश भू (भव्)

8. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) Which eighteen lores were taught and learnt in Valabhi ?

(2) How many Vedas and Upvedas are there ?

(3) What type of arrangement was there for study during Maitraka rule ?

(4) Which preceptors (Acharyas) were there in Valabhi ?

Activity

- Visit a University.
- Collect information and pictures of other ancient Universities.
- Get the volumes like Rigveda, Yajurveda with the help of a teacher and look at them.
- Prepare a chart of sentences with स्म and without स्म.
- Collect information about the founders of Jainism and Buddhism.

●

5. सुभाषितवैभवः

[In Sanskrit literature, the longest poetic work is known as 'Mahakavya', and the smallest poetic work is known as 'Muktaka'. Just as a single pearl is invaluable, so too are these small 'Muktakas'. These 'Muktakas' are sayings or epigrams. This well-known and melodious form of Sanskrit literature has the distinctive ability to serve in its four lines the precious teachings of life in the most aesthetic manner. From these epigrams we get the moral of ideal life and goodness. Such epigrams have been collected in this lesson.

In the epigrams chosen for this lesson, you will notice words with a one type of case-endings. These case-endings will help you in learning the Sanskrit language. On the other hand, these epigrams will also provide you with inspiration to develop the values in them, the immortality of fame in this mortal world, greed as the basic cause of all sins, the ability to recognize friends and one's kin, the characteristics of good and bad people etc. These will help you to make your life bright and virtuous.]

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥1॥

चलं वित्तं चलं चित्तं चले जीवितयौवने ।
चलाचलमिदं सर्वं कीर्तिरिव हि जीवति ॥2॥

मक्षिकाः व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः ।
नीचाः कलहमिच्छन्ति शान्तिमिच्छन्ति साधवः ॥3॥

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥4॥

दरिद्राय धनं देयं ज्ञानं देयं जडाय च ।
पिपासिताय पानीयं क्षुधिताय च भोजनम् ॥5॥

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥6॥

तक्षकस्य विषं दन्ते मक्षिकायाश्च मस्तके ।
वृश्चिकस्य विषं पुच्छे सर्वाङ्गे दुर्जनस्य तत् ॥7॥

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविप्लवे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥8॥

Glossary

Noun : (masc.) : पाठकः reader **पार्थिवः** king **कलहः** quarrel **चारः** spy **जडः** ignorant, foolish **कामः** desire, wish **तक्षकः** a cobra of that name **वृश्चिकः** scorpion **दुर्भिक्षः** famine **विप्लवः** battle, war.

(Fem.) : मक्षिका a fly

(Neu.) : वित्तम् wealth **चित्तम्** mind **व्रणम्** wound **व्यसनम्** difficulty

Adjective : सुस्वर having sweet tone **पिपासित** thirsty **क्षुधित** hungry

Pronoun : इतरे others

Compound : जीवितयौवने (जीवितं च यौवनं च - जीवितयौवने । इतरेतर द्वन्द्वः) । चलाचलम् (चलं च अचलं च - चलाचलम् । समाहार द्वन्द्व) । सर्वाङ्गे (सर्वम् च तत् अङ्गं च सर्वाङ्गम्, तस्मिन् । कर्मधारय तत्पुरुष)। शत्रुविप्लवे (शत्रूणां विप्लवः शत्रुविप्लवः, तस्मिन्। षष्ठी तत्पुरुष) । राजद्वारे (राज्ञः द्वारम् राजद्वारम्, तस्मिन्। षष्ठी तत्पुरुष) ।

Root : (First Gana) (Parasmaipada) जीव् (जीवति) to live

(Atmanepada) : प्र + जन् > जा (प्रजायते) to be born, to produce

Notes

(1) Meaning : माधुर्यम् sweetness **अक्षरव्यक्तिः** clear pronunciation of sound **पदच्छेदः** division of stanzas **धैर्यम्** patience **लयसमर्थम्** in keeping with the beat **गावः** cows **देयम्** should be given.

(2) Sandhi : पदच्छेदस्तु (पदच्छेदः तु) । षडेते (षट् एते) । चलाचलमिदम् (चल-अचलम् इदम्) । कीर्तिर्यस्य (कीर्तिः यस्य) । राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे (राजानः चक्षुर्भ्याम् इतरे) । लोभान्मोहश्च नाशश्च (लोभात् मोहः च नाशः च)। मक्षिकायाश्च (मक्षिकायाः च)। यस्तिष्ठति (यः तिष्ठति) ।

Exercises

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) चलाचले संसारे किं निश्चलम् ? ◯

(क) यौवनम् (ख) कीर्तिः (ग) वित्तम् (घ) चित्तम्

(2) के शान्तिम् इच्छन्ति ? ◯

(क) धनिकाः (ख) पार्थिवाः (ग) साधवः (घ) नीचाः

(3) राजानः कैः पश्यन्ति ? ◯

(क) वेदैः (ख) शास्त्रैः (ग) चारैः (घ) नेत्रैः

(4) पापस्य कारणं किम् ? ◯

(क) अज्ञानम् (ख) क्रोधः (ग) लोभः (घ) कामः

(5) तक्षकस्य विषं कुत्र भवति ? ◯

(क) पुच्छे (ख) सर्वाङ्गे (ग) मस्तके (घ) दन्ते

2. **एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।**

(1) जडाय किं देयम् ?

(2) लोभात् किं प्रभवति ?

(3) वृश्चिकस्य विषं कुत्र भवति ?

3. **उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।**

उदाहरणम् : ज्ञानाय (ज्ञान, अकारान्त-नपुंसकलिङ्गम्, चतुर्थी, एकवचनम्)

(1) गुणाः ....

(2) मक्षिका ....

(3) दरिद्राय ....

(4) लोकात् ....

(5) उत्सवे ....

4. **मातृभाषायाम् उत्तरत ।**

(1) How many qualities does a reader have ?

(2) What should be given to poor ?

(3) Whom does a poet believe to be his relative ?

5. **सन्धिविच्छेदं कुरुत ।**

(1) चलाचलमिदम् ।

(2) व्रणमिच्छन्ति ।

(3) पदच्छेदस्तु ।

6. **श्लोकानां पूर्तिः करणीया ।**

(1) चलं चित्तं .... स जीवति ॥

(2) दरिद्राय धनं .... च भोजनम् ॥

Activity

- Organise Antyakshari of Subhashitas (epigrams).
- Prepare a chart and a manuscript magazine of Subhashitas.
- Recognize the cases used in Subhashitas.

6. सर्वं चारुतरं वसन्ते

[Mahakavi Kalidasa is a renowned poet of Sanskrit as well as of the world. He has written a total of seven works of which Malavikagnimitram, Vikramorvashiyam and Abhijnanashakuntalam are plays, Raghuvamsham and Kumarasambhavam are long poems (Mahakavya) and Ritusamharam and Meghadootam are Khandakavyas.

It is believed that Kalidasa was one of the nine gems at the court of Maharaja Vikramaditya. On that basis, it can be estimated that Kalidasa lived during the first century of the Vikrama Era (about 2,000 years ago).

This poet has been hailed as the master of nature as well as of simile. On the one hand, he has personified many objects of nature in Abhijnanashakuntalam, and on the other he has unique, vivid descriptions of nature in Ritusamharam and Meghadootam.

In this lesson, we shall study five verses describing spring (Vasant) from Ritusamharam. We will learn how objects can be described; and also the uses of Tatpurusha Samasa (compound).]

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं
स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः
सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते ॥ 1 ॥

वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् ।
आम्रद्रुमाणां कुसुमानतानां
ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥ 2 ॥

कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं
चलेषु नीलेष्वलकेष्वशोकम् ।
शिखासु पुष्पं नवमल्लिकायाः
प्रयान्ति कान्तिं प्रमदाजनानाम् ॥ 3 ॥

गुरूणि वासांसि विहाय तूर्णं
तनूनि लाक्षारसरञ्जितानि ।
सुगन्धिकालागुरुधूपितानि
धत्ते जनः काममदालसाङ्गः ॥ 4 ॥

किं किंशुकैः शुकमुखच्छविभिर्न भिन्नं
किं कर्णिकारकुसुमैर्न हतं मनोजैः ।
यत्कोकिलः पुनरयं मधुरैर्वचोभिः
यूनां मनः सुवदनानिहितं निहन्ति ॥ 5 ॥

– ऋतुसंहारे

Glossary

Noun : (masc.) : द्रुमः tree **प्रदोषः** beginning of a night **प्रमदाजनः** young ladies, women **आम्रद्रुमः** mango tree

(Neu.) : सलिलम् water **किंशुकम्** Kinshuk (Kesudo) flower

Pronoun : सर्वम् all, every

Adjective : चारुतर more beautiful **चल** moving **गुरु** thick

Adverb : तूर्णम् quickly, hurriedly

Compound : वापीजलानाम् (वापीनाम् जलानि-वापीजलानि, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) । मणिमेखलानाम् (मणीनाम् मेखलाः-मणिमेखलाः, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) । आम्रद्रुमाणाम् (आम्रस्य द्रुमाः-आम्रद्रुमाः, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कुसुमानतानाम् (कुसुमैः आनताः-कुसुमानताः, तेषाम् । तृतीया तत्पुरुष) । लाक्षारसरञ्जितानि (लाक्षायाः रसः-लाक्षारसः, षष्ठी तत्पुरुष, लाक्षारसेन रंजितानि-लाक्षारसरंजितानि, तृतीया तत्पुरुष) । कर्णिकारकुसुमैः (कर्णिकारस्य कुसुमानि-कर्णिकारकुसुमानि, तैः । षष्ठी तत्पुरुष) । सुवदनानिहितम् (सुवदनासु निहितम् । सप्तमी तत्पुरुष)

Notes

(1) Meaning : सपुष्पाः with flowers (full of flowers) **सपद्मम्** with lotuses **सकामाः** full of desires, love **वापीजलानाम्** of water of lake, pond **मणिमेखलानाम्** wearing waistband of jewells **शशाङ्कभासाम्** having lustre like moon **कुसुमानतानाम्** bent with the load of flowers **ददाति** gives **नवकर्णिकारम्** fresh Karnikara flower **अलकेषु** in hair **कान्तिं प्रयान्ति** attain beauty **वासांसि** clothes **विहाय** (वि + हा + त्वा > य) leaving, abandoning **तनूनि** thin, flimsy **सुगन्धि-कालागुरु-धूपितानि** full of fragrance of black Agaru (a kind of sandal wood) **धत्ते** holds **काम-मद-अलस-अङ्गः** having a body feeling lethargy due to ecstacy of love **शुक-मुखच्छविभिः** bright like the beak of a parrot **वचोभिः** by words, by cooing **सुवदना-निहितम्** to one residing in a beautiful faced woman **निहन्ति** kills **यूनाम्** of youths

(2) Sandhi : पुनरयम् (पुनः अयम्) । दिवसश्च (दिवसः च) । शुकमुखच्छविभिर्न (शुकमुखछविभिः न) । (Similar Sandhi is there in words like कर्णिकारकुसुमैर्न, मधुरैर्वचोभिः).

Exercises

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) वसन्ते पवनः कीदृशो भवति ? ◯

(क) सुगन्धिः (ख) कठोरः (ग) मृदुः (घ) उष्णः

(2) कः मधुरैः वचोभिः मनः निहन्ति ? ◯

(क) मयूरः (ख) वायसः (ग) कोकिलः (घ) चटकः

(3) रेखाङ्कितपदस्य समासनाम लिखत । – <u>वापीजलानां</u> सौभाग्यं ददाति । ◯

(क) तत्पुरुषः (ख) षष्ठीतत्पुरुषः (ग) द्वन्द्वः (घ) इतरेतरद्वन्द्वः

(4) 'पद्म' शब्दस्य अर्थः कः ? ◯

(क) lotus (ख) leg

(ग) wooden clogs (पादुका) (घ) crop

(5) 'वदनम्' शब्दस्य पर्यायशब्दं चित्वा लिखत । ◯

(क) वादः (ख) मुखम् (ग) वादनम् (घ) वाद्यम्

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) वसन्तः सौभाग्यरसं कस्मै ददाति ?

(2) अलकाः कीदृशाः सन्ति ?

(3) लाक्षारसरञ्जितानि वासांसि कीदृशानि सन्ति ?

(4) यूनां मनः कः हन्ति ?

(5) वसन्ते जलं कीदृशं भवति ?

3. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) What does the Spring season give and to whom ?

(2) On the basis of poem write five sentences on the Spring.

4. क-विभागं ख-विभागेन सह यथार्थरीत्या संयोजयत ।

क	ख
(1) सलिलम्	(1) अलकेषु
(2) प्रदोषाः	(2) विहाय
(3) प्रमदाजनानाम्	(3) तनूनि वासांसि
(4) गुरूणि वासांसि	(4) सपद्मम्
(5) जनः धत्ते	(5) सुखाः
	(6) पवनः

Activity

- Collect other such descriptions of the Spring from the Sanskrit literature and write it.

•

7. संहतिः कार्यसाधिका

[Hitopadesha is a famous collection of stones in Sanskrit. The writer is Pandit Narayana. It is believed that this work was composed in the 9th century A.D. In this work, there are many fables which have a moral. One of those stories is presented here.

In this story the importance of organization is described, but the background has been presented in a very different manner. If we are constantly suspicious, we may not be able to get anything to eat or drink. Hence, one should not be suspicious and get into one's work with courage. When one begins to do this, if problems are created due to qualities like greed then it is organization which helps. This is the moral that can be got from this story.

If the animal kingdom can live in an organization, human society too should try to live in a similar manner. This is also suggested in this story. As you look at the story from the point of values, also remember that you have to learn the various past tense forms of the verbs used in this lesson.]

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः । विविधेभ्यः देशेभ्यः समागताः बहवः विहगाः तत्र रात्रौ निवसन्ति । तेषु लघुपतनकनामा वायसः अपि एकतमः अस्ति । अथ कदाचित् प्रभातकाले स वायसः कृतान्तं द्वितीयम् इव अटन्तं व्याधमपश्यत् । तमवलोक्य सोऽचिन्तयत्, 'अद्य प्रातरेव अनिष्टदर्शनं संजातम्, न जाने तत् किमनभिप्रेतं दर्शयिष्यति ।' इति विचिन्त्य स व्याकुलः संजातः ।

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । स च वृक्षस्य पृष्ठभागे प्रच्छन्नो भूत्वा अतिष्ठत् । तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् । भूमौ विकीर्णान् तण्डुलकणान् दृष्ट्वा कपोताः लुब्धाः अभवन् । ततः स कपोतराजः तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् अकथयत्, 'कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः ? तन्निरूप्यताम् तावत् । भद्रमिदं न पश्यामि । अनेन तण्डुलकणलोभेन अस्माकं महदनिष्टमपि भवितुमर्हति । अतः सर्वथा अविचारितं कर्म न कर्तव्यम् । यतः -

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता श्रीः नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ।।

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमवदत्, "आः ! किमेवमुच्यते ?

वृद्धानां वचनं ग्राह्यम् आपत्काले ह्युपस्थिते ।
सर्वत्रैवं विचारेण भोजनेप्यप्रवर्तनम् ॥

उक्तं च –

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च दुर्लभम् ।
प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ॥"

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे कपोताः तत्र जाले उपाविशन् । अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धाः अभवन् ।

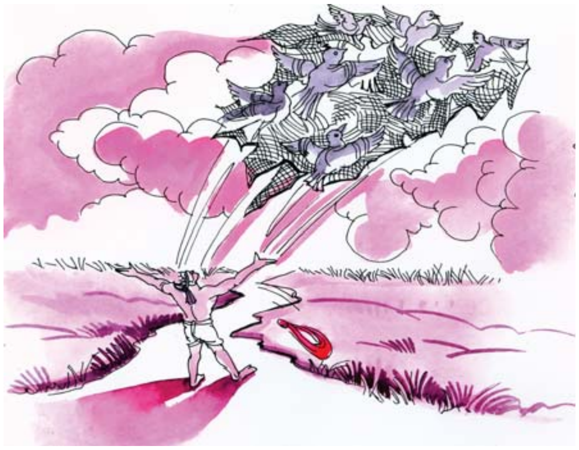

अथ जालबद्धाः ते यस्य वचनेन तत्र समपतन् तस्य कपोतस्य तिरस्कारं कुर्वन्ति स्म । तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीवः अवदत्, "विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य इदानीमेवं क्रियताम् । सर्वैः एकचित्तीभूय जालमादाय उड्डीयताम् । यतः –

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैः बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥"

इति विचिन्त्य सर्वे कपोताः जालमादाय उत्पतिताः । ततः स व्याधः तान् जालापहारकान् अवलोक्य पश्चात् धावति । परन्तु तान् सुदूरं गतान् दृष्ट्वा व्याधः प्रतिनिवृत्तः । लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा चित्रग्रीवः अवदत्, "हिरण्यकनामकस्य मम मित्रस्य मूषकराजस्य समीपे वयं गच्छामः । स अस्मान् बन्धनात् मुक्तान् करिष्यति ।" ततः ते मूषकराजस्य समीपं समगच्छन् । चित्रग्रीवस्य मित्रेण मूषकराजेन स्वकीयैः तीक्ष्णैः दन्तैः सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि । चित्रग्रीवोऽपि हिरण्यकस्य आभारं मत्वा सपरिवारः यथेष्टदेशान् समगच्छत् ।

Glossary

Noun : (masc.) : **शाल्मलीतरुः** silk-cotton tree **विहगः** bird **वायसः** crow **कृतान्तः** Yamaraj, god of death **व्याधः** hunter **तण्डुलकणः** rice grain **कपोतः** pigeon, dove **कापुरुषः** coward **विस्मयः** astonishment **प्रतीकारः** સામનો **मूषकराजः** king of mice.

Fem. : **श्रीः** Lakshmi **विक्रिया** change **संहतिः** unity **कार्यसाधिका** that which accomplishes work

Neu : **जालम्** net **भद्रम्** good, auspicious **अनिष्टम्** not likeable, bad **गुणत्वम्** becomes strong like rope, the form of a rope.

Pronoun : **तेषु** in them **अनेन** by this **अस्माकम्** our **एतत्** this (neu.) **सर्वे** all **ते** they (masc.) **यस्य** whose **तान्** to them (masc.) **सर्वेषाम्** of all.

Adjective : **समागत** have come, have arrived **एकतम** one of many **विकीर्ण** scattered **महत्** huge **अविचारित** without thinking **सुजीर्णम्** easily digestible, which can be digested **सुविचक्षण** very clever, genius **सुशासित** well-governed **सुसेवितः** having been served well **अल्प** little, less

कर्तव्य worthy to be done ग्राह्य fit to be accepted (received) लभ्य worthy to be obtained / got आक्रान्त surrounded लुब्ध greedy आपन्न been attained मत्त intoxicated, proud छिन्न cut उक्त told, said

Adverb : अस्ति is (indicates shows presence or existence अपि also प्रातरेव in the morning only तावत् that much सर्वथा in all respect आः Oh ! (shows anger, grief and disagreement) सर्वत्र everywhere कुत्र where कथम् why नु certainly वा or तत्र there अथ adverb showing beginning (commencement) now, तदत्र so here इदानीम् at present एवम् thus इति thus (suggesting ending)

Compound : गोदावतीतीरे (गोदावर्याः तीरम् – तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । शाल्मलीतरुः (शाल्मल्याः तरुः । षष्ठी तत्पुरुष) । प्रभातकाले (प्रभातस्य कालः – प्रभातकालः, तस्मिन्, षष्ठी तत्पुरुष) । अनिष्टदर्शनम् (अनिष्टस्य दर्शनम्, षष्ठी तत्पुरुष) । तण्डुलकणान् (तण्डुलस्य कणाः, तान् । षष्ठी तत्पुरुष) । पृष्ठभागे (पृष्ठस्य भागः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । कपोतराजः (कपोतनाम् राजा, कपोतराजः । षष्ठी तत्पुरुष) । तण्डुलकणलुब्धान् (तण्डुलकणैः लुब्धाः । तण्डुलकणलुब्धाः, तान् । तृतीया तत्पुरुष) । तण्डुलकणलोभेन (तण्डुलकणानां लोभः, तेन । षष्ठी तत्पुरुष) । आपत्काले (आपदः कालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । जालबद्धाः (जालेन बद्धाः । तृतीया तत्पुरुष) । विपत्काले (विपदः कालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । कापुरुषलक्षणम् (कापुरुषस्य लक्षणम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कार्यसाधिका (कार्यस्य साधिका । षष्ठी तत्पुरुष) । मूषकराजम् (मूषकानां राजा, मूषकराजः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) ।

Participle : अवलोक्य (अव + लुक् + त्वा > य) । विचिन्त्य (वि + चिन्त् + त्वा > य) । भूत्वा (भू + त्वा) । सुचिन्त्य (सु + चिन्त् + त्वा > य) । सुविचार्य (सु + वि + चर् > चार् + त्वा > य) । श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । अवलम्ब्य (अव + लम्ब् + त्वा > य) । एकचित्तीभूय (एकचित्त + भू + त्वा > य) । आदाय (आ + दा + त्वा > य) । दृष्ट्वा (दृश् + त्वा) । मत्वा (मन् + त्वा) ।

Root : (First Gana) (Parasmaipada) नि + वस् (**निवसति**) to reside, to stay वि + सृप् (**विसर्पति**) to crawl, to arrive उप + विश् (**उपविशति**) to sit near सम् + पत् (**सम्पतति**) to fall गम् – गच्छ् (**गच्छति**) to go

Notes

(1) Meaning : कृतान्तमिव अटन्तम् moving like Yamaraja अनभिप्रेतम् not desirable दर्शयिष्यति will show विस्तीर्णम् spread प्रच्छन्नो भूत्वा hiding तन्निरूप्यताम् think / decide about it भद्रमिदं न पश्यामि I do not find this (it) good or auspicious न याति विक्रियाम् does not undergo any change सदर्पम् arrogantly, proudly किमेवमुच्यते why do you say like this ? भोजनेप्यप्रवर्तनम् action cannot be done even for food शङ्काभिः with doubt सर्वमाक्रान्तम् over spread / surrounded तिरस्कारम् to (acc.) criticism, to (acc.) scolding विपत्काले in difficulty विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् to be surprised is a characteristic feature of a coward एकचित्तीभूय being of one mind आदाय taking उड्डीयताम् fly away तृणैर्गुणत्वमापन्नैः by the blades of grass which have attained the strength (form) of a rope. बध्यन्ते are tied मत्तदन्तिनः intoxicated elephants जालापहारकान् to those carrying away the net प्रतिनिवृत्तः came back, returned यथेष्टदेशान् to the selected places

(2) Sandhi : सोऽचिन्तयत् (सः अचिन्तयत्) । प्रातरेव (प्रातः एव) । तन्निरूप्यताम् (तत् निरूप्यताम्) । सुदीर्घकालेऽपि (सुदीर्घकाले अपि) । ह्युपस्थिते (हि उपस्थिते) । सर्वत्रैवम् (सर्वत्र एवम्) । भोजनेप्यप्रवर्तनम् (भोजने अपि अप्रवर्तनम्) । तृणैर्गुणत्वमापन्नैः (तृणैः गुणत्वम् आपन्नैः) । चित्रग्रीवोऽपि (चित्रग्रीवः अपि) ।

Exercises

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) प्रभातकाले वायसः कम् अपश्यत् ? ◯

(क) कपोतम् (ख) व्याधम् (ग) वृक्षम् (घ) मूषकम्

(2) गगने कः सपरिवारः व्यसर्पत् ? ◯

(क) वायसः (ख) पक्षिराजः (ग) चित्रग्रीवः (घ) मयूरः

(3) विपत्काले किं करणीयम् ? ◯

(क) विस्मयस्य अवलम्बनम् (ख) प्रतिकारः

(ग) पलायनम् (घ) धैर्यस्य अवलम्बनम्

(4) तृणैर्गुणत्वमापन्नैः के बध्यन्ते ? ◯

(क) मत्तदन्तिनः (ख) सिंहाः (ग) कपोताः (घ) मूषकाः

(5) मूषिकराजेन कपोतानां बन्धनानि केन छिन्नानि ? ◯

(क) दन्तैः (ख) मुखेन (ग) अस्त्रेण (घ) शस्त्रेण

(6) सः तीक्ष्णै दन्तैः जालं .... प्रायतत । ◯

(क) छित्त्वा (ख) छेदनीयं (ग) छेत्तुम् (घ) छिन्नं

(7) 'वयम्' पदस्य एकवचनम् किम् ? ◯

(क) अहम् (ख) त्वम् (ग) सः (घ) आवाम्

(8) रेखाङ्कितपदस्य समासनाम लिखत । – व्याधेन <u>तण्डुलकणान्</u> विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । ◯

(क) षष्ठीतत्पुरुषः (ख) द्वन्द्वः (ग) द्वितीयातत्पुरुषः (घ) समाहारद्वन्द्वः

(9) 'स्म' प्रयोगं कुरुत ।

विहगाः तत्र न्यवसन् । ◯

(क) न्यवसन्ति स्म (ख) निवसन्ति स्म (ग) निवसति स्म (घ) निवसन् स्म

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) तण्डुलकणान् अवलोक्य कपोताः कीदृशाः अभवन् ?

(2) बद्धाः कपोताः कं तिरस्कुर्वन्ति स्म ?

(3) अल्पानां वस्तूनां संहतिः कीदृशी भवति ?

(4) जालेन सह उत्पतिताः विहगाः कुत्र गच्छन्ति ?

(5) भूतले शङ्काभिः किम् आक्रान्तं भवति ?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

(कदा, केन, कस्य, कम्, किं कृत्वा, कुत्र, किम्)

(1) गोदावरीतीरे विशाल: शाल्मलीतरु: अस्ति ।

(2) व्याधेन जालं विस्तीर्णम् ।

(3) व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् ।

(4) वायस: प्रभातकाले व्याधम् अपश्यत् ।

(5) चित्रग्रीवस्य मित्रं मूषकराज: अस्ति ।

4. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि लिखत ।

(1) अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धा: अभवन् ।

(2) मूषकराजेन स्वकीयै: तीक्ष्णै: दन्तै: सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि ।

(3) वायस: कृतान्तम् इव द्वितीयम् अटन्तं व्याधम् अपश्यत् ।

(4) तदत्र धैर्यमवलम्ब्य इदानीमेवं क्रियताम् ।

(5) वृद्धानां वचनम् आपत्काले ग्राह्यम् एव ।

(6) इति विचिन्त्य कपोता: सर्वे जालमादाय उत्पतिता: ।

5. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) What did the crow think on seeing the hunter ?

(2) What did Chitragriva say to pigeons, tempted by rice grains ?

(3) What was the reaction of the arrogant pigeon to the words of the old ?

(4) How did pigeons free themselves from the net ?

6. मातृभाषायाम् अनुवादं कुरुत ।

(1) विविधेभ्य: देशेभ्य: समागता: विहगा: तत्र रात्रौ निवसन्ति ।

(2) चित्रग्रीवनामा कपोतराज: परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् ।

(3) तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे कपोता: तत्र जाले उपाविशन् ।

(4) व्याध: तान् जालापहारकान् अवलोक्य पश्चात् धावति ।

(5) तीक्ष्णै: दन्तै: बन्धनानि छिन्नानि ।

Activity

- Write in your own words another story from 'Hitopadesha'.
- Translate the entire chapter into English.

8. काषायाणां कोऽपराधः

[Kakasaheb Kalelakar worked with Mahatma Gandhi for a long time and had the opportunity to stay with him, to travel with him and to exchange ideas with him.

Of the many incidents of this period, Kakasaheb Kalelakar has, because of his literary prowess, given aesthetic form to many of them. Of these, many provide us with inspiration even today. One such interesting incident which was written by Kakasaheb Kalelakar in Gujarati, has been translated into simple Sanskrit, edited and presented here as a lesson.

The main moral of this story is that one should not allow one's position to become an obstacle in the process of social service. Moreover, all of us should also realize that there is no permanent relationship between religion and attire.]

महात्मा गान्धिमहोदयः स्वातन्त्र्यान्दोलनं प्रारभत । अस्यान्दोलनस्य निखिलोऽपि व्यवहारः प्रारम्भेषु दिवसेषु साबरमती-आश्रमे एव प्राचलत् । एकस्मिन् दिवसे स्वामी सत्यदेवः आश्रमम् आगच्छत् । सः देशस्य स्वतन्त्रतार्थं कार्यरतस्य गान्धिमहोदयस्य कार्येण अतीव प्रभावितः प्रसन्नः चासीत् । सः गान्धिमहोदयायाकथयदहं भवतः आश्रमे प्रवेशं निवासं च इच्छामि । देशस्य स्वतन्त्रतायै कार्यं कर्तुं ममापि महतीच्छा वर्तते ।

सत्यदेवस्य प्रस्तावं गान्धिमहोदयः स्वीकृत-वान् । गान्धिमहोदयः अकथयत् - "साधु, स्वागतमत्र भवतः । आश्रमोऽयं भवत एव, किन्तु आश्रमप्रवेशात् पूर्वं भवता काषायवस्त्राणां त्यागः करणीयः ।" गान्धिमहोदयस्य आदेशं श्रुत्वा आश्चर्यान्वितः स्वामिसत्यदेवः मनसि अकुप्यत् । किन्तु सः गान्धिमहोदयस्य पुरतः निजरोषं नाप्रकटयत् । सोऽकथयत्, "कथं काषायवस्त्राणां त्यागः ? काषायवस्त्राणां कोऽपराधः ? अहं संन्यासिजनः । संन्यासिनः काषायवस्त्राणि परिधारयन्ति । अहं काषायवस्त्राणां त्यागं कर्तुं कथं प्रवृत्तो भवामि ।"

स्वामिसत्यदेवस्य वचनं श्रुत्वा शान्तस्वरेण गान्धिमहोदयः अकथयत्, "भवता यदुक्तं तत्सत्यमस्ति । किन्तु भवान् संन्यासस्य त्यागं करोतु इति न ममाशयः । केवलं काषायवस्त्राणां त्यागं कर्तुं वदामि ।"

गान्धिमहोयदस्य कथनतात्पर्यमजानानः सत्यदेवः विचारमुद्रायां स्थितः, मौनं चावलम्बितवान् ।

तस्य तादृशीं मनोदशाम् अवगम्य गान्धिमहोदयः स्वकीयमाशयं स्पष्टं कर्तुं शान्तभावेन मृदुभाषया च सत्यदेवायाकथयत् । – "शृणोतु भवान् सावधानेन मनसा । वयं अन्येषां सेवां कर्तुं प्रवृत्ताः स्मः । एतदेवास्माकं ध्येयमस्ति । भवान् जानात्येव यदस्माकं देशे जनाः काषायवस्त्रधारिणः संन्यासिनः सेवां कर्तुं सदैव समुत्सुकाः भवन्ति । यदा भवान् सेवाकार्याय प्रवृत्तः भविष्यति तदा काषायवस्त्रधारिणं भवन्तं दृष्ट्वा एकतः ते भवतः सेवाकार्यं न अङ्गीकरिष्यन्ति, अपरतः ते भवतः सेवां कर्तुं प्रवृत्ताः भविष्यन्ति । अनेन किमस्माकं ध्येयस्य हानिः न भविष्यति ? संन्यासस्तु मनोगतः सङ्कल्पः एव । तस्य परिधानेन सह सम्बन्धः कयापि दृष्ट्या न योग्यः । अहं निश्चितं मन्ये यत् काषायवस्त्राणां त्यागेन संन्यासत्यागः नैव भविष्यति । अतः विचारयतु भवान्, तदनन्तरं यद्योग्यम् तत्करोतु ।"

गान्धिमहोदयस्य एतादृशं वचनं श्रुत्वा स्वामिसत्यदेवस्य संशयः तस्मिन्नेव क्षणे व्यपगतः । सः काषायवस्त्राणां त्यागं कृत्वा सेवाकार्ये आत्मानं योजयितुं सन्नद्धोऽभवत् ।

Glossary

Noun : (masc.) : निजरोषः self-anger **अपराधः** fault **सङ्कल्पः** determination, intension

(Fem.) : विचारमुद्रा thoughtful posture **मनोदशा** mental state **हानिः** loss

(Neu.) : आन्दोलनम् movement (revolutionary) **काषायवस्त्रम्** saffron clothes (The clothes worn by Sanyasis is of saffron colour.) **मौनम्** silence **ध्येयम्** aim.

Pronoun : एकस्मिन् in one **भवतः** your (masc.) **अन्येषाम्** of others **अस्माकम्** our **भवन्तम्** to you

Adjective : निखिल whole, complete **कार्यरत** engrossed in work **प्रसन्न** happy, joyful **महती** great, big **स्वकीय** one's own **मनोगत** remaining in mind **सन्नद्ध** ready, fully equipped.

Adverb : अतीव very much **साधु** well **एकतः** on one side **अपरतः** on other side

Compound : स्वातन्त्र्यान्दोलनम् (स्वातन्त्र्यस्य आन्दोलनम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कार्यरतस्य (कार्येषु रतः – कार्यरतः, तस्य । सप्तमी तत्पुरुष) । आश्रमप्रवेशात् (आश्रमस्य प्रवेशः – आश्रमप्रवेशः, तस्मात् । (षष्ठी तत्पुरुष) । निजरोषम् (निजस्य रोषः निजरोषः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कथनतात्पर्यम् कथनस्य तात्पर्यम् । षष्ठी तत्पुरुष) । विचारमुद्रायाम् (विचारस्य मुद्रा विचारमुद्रा, तस्याम् । षष्ठी तत्पुरुष) । मनोदशाम् (मनसः दशा, मनोदशा, ताम् । षष्ठी तत्पुरुष) । सेवाकार्याय (सेवायाः कार्यम् सेवाकार्यम्, तस्मै । षष्ठी तत्पुरुष) । मनोगतः (मनः गतः, द्वितीया तत्पुरुष) । संन्यासत्यागः (संन्यासस्य त्यागः । षष्ठी तत्पुरुष) ।

Participle : कर्तुम् (कृ + तुम्) । श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । अवगम्य (अव + गम् + त्वा > य) । दृष्ट्वा (दृश् + त्वा) योजयितुम् (युज्-(प्रेरक) + तुम्) ।

Root : (First Gana) (Parasmaipada) **प्र + चल् (प्रचलति)** to walk **आ + गम् > गच्छ् (आगच्छति)** to come **इष्-इच्छ् (इच्छति)** to desire.

(Atmanepada) **प्र + आ + रभ् (प्रारभते)** to begin, to start

(Fourth Gana) (Parasmaipada) **कुप् (कुप्यति)** to be angry, to get angry

(Tenth Gana) (Parasmaipada) **वि + चर् (विचारयति)** to think

Notes

(1) Meaning : प्रभावित: is impressed **प्रसन्न:** happy, pleased **प्रस्तावम्** to proposal, suggestion **स्वीकृतवान्** has accepted **करणीय:** should be done **आश्चर्यान्वित:** one who is astonished **मनसि** in mind **न अप्रकटयत्** did not reveal **संन्यासिजना:** Samnyasis, mendicants **परिधारयन्ति** wear **सन्** been **मम आशय:** my intention **अजानान:** not knowing **मौनम् अवलम्बितवान्** remained silent **प्रवृत्ता: स्म:** we have become ready **समुत्सुका:** eager **न अङ्गीकरिष्यन्ति** will not accept **परिधानेन सह** with clothes (attire) **कयापि दृष्ट्या** in any way (from any point of view) **विचारयतु भवान्** you keep thinking **तदनन्तरम्** thereafter **व्यपगत:** went away

(2) Sandhi : अस्यान्दोलनस्य (अस्य आन्दोलनस्य) । निखिलोऽपि (निखिल: अपि) । गान्धिमहोदयायाकथयदहम् (गान्धिमहोदयाय अकथयत् अहम्) । ममापि (मम अपि) । महतीच्छा (महती इच्छा) । नाप्रकटयत् (न अप्रकटयत्) । प्रवृत्तो भवामि (प्रवृत्त: भवामि) । एतदेवास्माकम् (एतत् एव अस्माकम्) । जानात्येव (जानाति एव) । संन्यासस्तु (संन्यास: तु) । यद्योग्यम् (यत् योग्यम्) ।

Exercises

1. निम्नप्रश्नानाम् उत्तराणि समुचितं विकल्पं चित्वा लिखत ।

(1) स्वातन्त्र्यान्दोलनस्य व्यवहार: आरम्भदिनेषु कुत्र प्राचलत् ? ◯

(क) साबरमती-आश्रमे (ख) वर्धा-आश्रमे (ग) दांडीसमीपे (घ) पालडी-ग्रामे

(2) गान्धिमहोदयस्य कार्येण क: प्रभावित: प्रसन्न: च आसीत् ? ◯

(क) सत्यदेव: (ख) महादेव: (ग) निपुणस्वामी (घ) जवाहरलाल:

(3) गान्धिमहोदयस्य पुरत: किं कर्तुं सत्यदेव: समर्थ: न अभवत् ? ◯

(क) सेवाकार्यम् (ख) रोषं प्रकटयितुम् (ग) रोषं गोपयितुम् (घ) आश्रमं गन्तुम्

(4) सत्यदेवस्य वचनं श्रुत्वा गान्धिमहोदय: कथम् अवदत् ? ◯

(क) शान्तस्वरेण (ख) क्रुद्धस्वरेण (ग) श्रान्तस्वरेण (घ) दृढसंकल्पेन

(5) संन्यास: कीदृश: सङ्कल्प: वर्तते । ◯

(क) मननीय: (ख) मोहगत: (ग) मनोगत: (घ) काषायपरिधानस्य

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) सत्यदेवः कः आसीत् ?

(2) गान्धिमहोदयस्य ध्येयं किम् आसीत् ?

(3) जनाः कस्य सेवां न अङ्गीकुर्वन्ति ?

(4) कस्य त्यागेन संन्यासस्य त्यागः न भवति ?

(5) स्वामिसत्यदेवः किमर्थं सन्नद्धः अभवत् ?

3. अधोलिखितानि क्रियापदानि वर्तमानकालस्य (लट्लकारस्य) रूपत्वेन परिवर्तयत ।

(1) प्रारभत (2) आगच्छत् (3) अकथयत्

(4) भविष्यन्ति (5) अकुप्यत्

4. रेखाङ्कितपदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितपदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(के, केषाम्, कीदृशेन, कस्य, कः)

(1) सत्यदेवस्य प्रस्तावं <u>गान्धिमहोदयः</u> स्वीकृतवान् ।

(2) <u>संन्यासिजनाः</u> काषायवस्त्राणि परिधारयन्ति ।

(3) केवलं <u>काषायवस्त्राणां</u> त्यागं कर्तुं वदामि ।

(4) शृणोतु भवान् <u>सावधानेन</u> मनसा ।

(5) ते <u>भवतः</u> सेवाकार्यं न अङ्गीकरिष्यन्ति ।

5. शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	....	दिवसेषु
(2)	कार्यरतस्य	....	....
(3)	....	....	स्वरैः
(4)	....	त्यागाभ्याम्	....
(5)	देशे	....	....

6. उदाहरणानुसारं धातुरूपाणां परिचयं कारयत ।

उदाहरणम् :

	धातुरूपम्	कालः	पदम्	पुरुषः	वचनम्
	मन्ये	वर्तमानकालः	आत्मनेपदम्	उत्तमपुरुषः	एकवचनम्
(1)	भविष्यन्ति	....	....	....	....

(2) प्राचलत् ....

(3) अकथयत् ....

(4) भवामि ....

7. प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

(1) One day he came to Ashrama.

एक दिवस आश्रम आ + गम् ।

(2) He was very much impressed by work.

कार्य अतीव प्रभावित अस् ।

(3) How can I be ready to give up ?

त्याग कृ+तुम् कथम् प्रवृत्त भू ।

(4) I tell you to give up only saffron clothes.

केवल काषायवस्त्र त्याग वद् ।

8. कृदन्त-प्रकारं लिखत ।

(1) विकीर्य .... ।

(2) भवितुम् .... ।

(3) आदाय .... ।

(4) छेत्तुम् .... ।

(5) धृत्वा .... ।

9. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) What was going on in the Ashrama ?

(2) Why did Swami Satyadeva wish to gain entry in the Ashrama ?

(3) What did Gandhiji say calmly ?

(4) How do people of our country behave with Samnyasis ?

(5) What did Satyadeva do at last after listening to Gandhiji's word ?

Activity

- Visit Sabarmati Ashrama.
- Get information regarding Satyagrah movement during freedom-fight.
- Get and read the book सत्यशोधनम् autobiography of Gandhiji.

9. उपकारहतस्तु कर्तव्यः

[मृच्छकटिक-Mricchakatika by Shudraka is a kind of allegorical drama. The theme is based on the lives of ordinary people in society. As the protagonist we have Charudatta who was once a wealthy person but is now poor. As the heroine is a rich courtesan– Vasantasena. The imaginative portrayal of their love by Shudraka makes this work an unique one.

This excerpt is taken from the 10th act of मृच्छकटिक. Shakara, the brother-in-law of the King, kills Vasantasena by suffocating her. For the crime committed by him, Shakara puts the blame on Charudatta. Charudatta is sentenced to death. Fortunately, Vasantasena is alive. By coincidence, there is a change of kingship. Moreover, the fact that Charudatta did not try to kill but that it was Shakara also comes to light. And so Shakara who is now an ordinary citizen is arrested. The conversation that takes place to decide what punishment should be given to Shakara is edited and presented here.

Those in power may succeed in harassing the common, innocent people for sometime but in the end it is they themselves who will be harassed. Moreover, the good person who comes to power does not harbour any feeling of revenge towards the persons who had harmed him earlier. Instead, he has a feeling of pardon and helpfulness and that is the moral that we get from this dialogue. Moreover, how in Sanskrit the indeclinable is used to express feelings felt, is also to be learnt here.]

(नेपथ्ये – अरे रे राष्ट्रियश्यालक । एहि एहि । स्वस्य अविनयस्य फलमनुभव ।)

(ततः प्रविशति पुरुषैरधिष्ठितः पश्चाद्बाहुबद्धः शकारः ।)

शकारः : (दिशोऽवलोक्य) समन्ततः उपस्थितः एष राष्ट्रियबन्धः । तत्किमिदानीम् अशरणः शरणं व्रजामि । (विचिन्त्य) भवतु, तमेव शरणवत्सलं गच्छामि । (इत्युपसृत्य) आर्यचारुदत्त । परित्रायस्व परित्रायस्व । (इति पादयोः पतति ।)

(नेपथ्ये – आर्यचारुदत्त ! मुञ्च मुञ्च । व्यापादयाम एनम् ।)

शकारः : (चारुदत्तं प्रति) भो अशरणशरण परित्रायस्व ।

चारुदत्तः : (सानुकम्पम्) अहह । अभयम् अभयं शरणागतस्य ।

शर्विलकः : (सावेगम्) आः अपनीयताम् अयं चारुदत्तपार्श्वात् । (चारुदत्तं प्रति) ननूच्यतां किमस्य पापस्य अनुष्ठीयतामिति ।

आकर्षन्तु सुबद्ध्वैनं श्वभिः संखाद्यताम् अथ ।
शूले वा तिष्ठतामेष पाट्यतां क्रकचेन वा ।।

चारुदत्तः : किमहं यद् ब्रवीमि तत् क्रियते ।

शर्विलकः : कोऽत्र संदेहः ।

शकारः : भट्टारक चारुदत्त शरणागतोऽस्मि । तत् परित्रायस्व । यत्तव सदृशं तत्कुरु । पुनर्न ईदृशं करिष्यामि ।

(नेपथ्ये) (पौराः व्यापादयत । किंनिमित्तं पातकी जीव्यते ।)

शर्विलकः : अरे रे अपनयत । आर्यचारुदत्त आज्ञाप्यताम् किमस्य पापस्य अनुष्ठीयताम् ।

चारुदत्तः : किमहं यद् ब्रवीमि तत्क्रियते ।

शर्विलकः : कोऽत्र संदेहः ।

चारुदत्तः : सत्यम् ।

शर्विलकः : सत्यम् ।

चारुदत्तः : यद्येवं शीघ्रमयम्....।

शर्विलकः : किं हन्यताम् ।

चारुदत्तः : नहि नहि । मुच्यताम् ।

शर्विलकः : किमर्थम् ।

चारुदत्तः : **शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः ।**
शस्त्रेण न हन्तव्यः

शर्विलकः : एवम् । तर्हि श्वभिः खाद्यताम् ।

चारुदत्तः : नहि । ..... **उपकारहतस्तु कर्तव्यः** ॥

शर्विलकः : अहो आश्चर्यम् । किं करोमि । वदत्वार्यः ।

चारुदत्तः : तन्मुच्यताम् ।

शर्विलकः : मुक्तो भवतु ।

शकारः : आश्चर्यम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि । (इति पुरुषैः सह निष्क्रान्तः ।)

Glossary

Noun (masc.) : राष्ट्रियश्यालकः brother-in-law of the king **शकारः** Shakara (He pronounces 'Sha' (श) instead of 'Sa' (स), so he is named as Shakara.) **राष्ट्रियबन्धः** relative of king (brother-in-law) **भट्टारक** Sheth (revered) **शूलः** gibbet, a stake to impale criminals **क्रकचः** a saw

(Neu.) : फलम् fruit, result **शस्त्रम्** weapon (a weapon which is held in the hand is शस्त्रम् and that which is thrown is अस्त्रम्)

Adjective : अशरण: one, who is without refuge **शरणागत:** one who has approached for shelter **पाप:** sinner **पातकी** one who commits sin, sinner

Pronoun : स्वस्य one's own **एष:** this (masc.) **एनम्** to this **अयम्** this **यत्** which **तत्** that

Adverb : अरेरे to be used for addressing with surprise, Oh ! **समन्तत:** from every side **इदानीम्** at present **प्रति** towards **भो:** an adverb used to address someone **अहह** used to show mercy (a word to show feeling of compassion - grace) **आ:** used to show anger or dislike **ननु** used to express an intention to get permission **शीघ्रम्** hurriedly, quickly **नहि** not **तर्हि** then **अहो** Oh ! used to show surprise

Participle : अवलोक्य (अव + लोक् + त्वा > य) । **सुबद्ध्वा** (सु + बन्ध् + त्वा) । **उपसृत्य** (उप + सृ + त्वा > य)

Compound : शरणागतस्य (शरणम् आगत:, तस्य । द्वितीया तत्पुरुष) । चारुदत्तपार्श्वात् (चारुदत्तस्य पार्श्वम् तस्मात् । षष्ठी तत्पुरुष) उपकारहत: (उपकारेण हत: । तृतीया तत्पुरुष) ।

Root : (Sixth Gana) : (Parasmaipada) **प्र + विश्** (**प्रविशति**) to enter

Notes

(1) Meaning : पुरुषैरधिष्ठित: protected by men, under watch by king's (men) attendants **पश्चाद्बाहुबद्ध:** whose hands are tied at the back **अभ्युपपन्नशरणवत्सलम्** to one who shows love towards the person seeking refuge **परित्रायस्व** save **मुञ्च** set free **अशरणशरण** refuge for shelterless **व्यापादयाम:** we kill **सानुकम्पम्** with compassion **सावेगम्** with anger **अपनीयताम्** take far away **किम् अनुष्ठीयताम्** what can be done ? **आकर्षन्तु** can be dragged ? **श्वभि:** by dogs **संखाद्यताम्** to be fed to the dogs ? **तिष्ठताम्** be made to stand ? **पाट्यताम्** be cut with (a saw) ? **तत् क्रियते** that would be done **तत्कुरु** do that **पौरा:** people living in (city) **व्यापादयत** kill **जीव्यते** is kept alive **अपनयत** take far away **आज्ञाप्यताम्** give order, give command **किं हन्यताम्** would he be killed ? **मुच्यताम्** set free **कृतापराध:** who has committed a crime, criminal **प्रत्युज्जीवितोऽस्मि** I continue to be alive

Exercises

1. अधोलिखितेभ्य: विकल्पेभ्य: समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) पुरुषैरधिष्ठित: शकार: कीदृश: आसीत् ? ◯

(क) पाशबद्ध: (ख) पश्चाद्बाहुबद्ध: (ग) प्रसन्न: (घ) दु:खित:

(2) 'किमहं यद् ब्रवीमि तत् क्रियते' इति वचनम् कस्य ? ◯

(क) नगरजनस्य (ख) शर्विलकस्य (ग) शकारस्य (घ) चारुदत्तस्य

(3) 'एवम् तर्हि श्वभि: खाद्यताम् ।' एतद् वाक्यं क: वदति ? ◯

(क) शूद्रक: (ख) चारुदत्त: (ग) शर्विलक: (घ) शकार:

(4) शकार: - आश्चर्यम् .... अस्मि । ◯

(क) जीवित: (ख) प्रत्युज्जीवित: (ग) उज्जीवित: (घ) मुक्त:

(5) कः .... सन्देहः ?

(क) ततः (ख) यतः (ग) अत्र (घ) इतः

(6) सः .... सह निर्गच्छति ।

(क) पुरुषैः (ख) पुरुषं (ग) पुरुषस्य (घ) पुरुषः

(7) शर्विलकः .... प्रति पश्यति ।

(क) चारुदत्ताय (ख) चारुदत्तं (ग) चारुदत्तेन (घ) चारुदत्तात्

(8) यदि एवं .... श्वभिः खाद्यताम् ।

(क) तदा (ख) यत्र (ग) तत्र (घ) तर्हि

2. रेखाङ्कितपदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) अहह । अभयम् अभयं <u>शरणागतस्य</u> ।

(2) आः अपनीयताम् अयं <u>चारुदत्तपार्श्वात्</u> ।

(3) <u>उपकारहतः</u> कर्तव्यः ।

3. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) शकारः चारुदत्तम् उपसृत्य किं कथयति ?

(2) नेपथ्ये पौराः किं कथयन्ति ?

(3) कृतापराधः शत्रुः यदि शरणमुपेत्य पादयोः पतितः तदा किं करणीयम् ?

(4) उपकारेण कः हतः ?

4. उदाहरणानुसारं शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

उदाहरणम् :

	पुरुषेण	पुरुषाभ्याम्	पुरुषैः
(1)	पापस्य	....	....
(2)	....	पादयोः	....
(3)	....	....	पौराः
(4)	आर्यचारुदत्तम्	....	....
(5)	मुक्तः	....	....

5. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) Of what does Shakara have to suffer the result ?

(2) In what form does Shakara view Charudatta now ?

(3) What kind of punishment does Sharvilaka consider to give to Shakara ?

Activity

- Read the theme of मृच्छकटिकम् ।
- Read and enact this extract of the play in the classroom.

10. दौवारिकस्य सेवानिष्ठा

[Born in Rajasthan, Pandit Ambikadatt Vyas, who made Varanasi his home after being educated there, occupies a special place among the modern Sanskrit writers. He is well-known for his modern work शिवराजविजय - 'Shivarajavijaya'. The style of this Sanskrit novel is easy as well as serious. The flow of the narrative is smooth and holds the attention of the reader.

The novel deals with many of the heroic adventures of Chhatrapati Shivaji. Also included is the saga of his many periodic victories. There were many factors responsible for these victories. Of special importance is the fact that even the lowest of his servants was honest, focussed and faithful to his master. The present excerpt proves this point. A guard, who is performing an ordinary job, is faithful to his master without being attracted by any greed, temptation or avarice. This guard is an ideal even today.

The aim of this lesson is that along with a sense of service honesty too should be instilled in students. Attention should be paid to the formation of past participle and the concord with verbs in the present tense, based on the verbs used in this lesson. You should also learn the correct use of person.]

(एकदा दौवारिकः भव्यमूर्तिं संन्यासिनम् अपश्यत् । ततः तयोः एवं वार्तालापः अभवत् ।)

संन्यासी : कथं अस्मान् संन्यासिनः अपि तिरस्करोषि ।

दौवारिकः : भगवन् प्रणमामि । परन्तु स्वकीयं परिचयम् अदत्वा न कश्चित् प्रवेष्टुम् अर्हति ।

संन्यासी : सत्यम् । क्षान्तः अयं ते अपराधः । किन्तु अद्य प्रभृति त्वं संन्यासिनः पण्डितान् ब्रह्मचारिणः स्त्रियः बालाः च न अवरोद्धुं शक्नोषि ।

दौवारिकः : संन्यासिन् बहूक्तम् । विरम । वयं दौवारिकाः ब्रह्मणः अपि आज्ञां न प्रतीक्षामहे ।

संन्यासी : साधु । मार्गम् आदेशय । महाराजनिकटे गन्तुम् इच्छामि ।

दौवारिकः : न शक्यम् । प्रभाते महाराजस्य सन्ध्योपासनकाले प्रवेशं कर्तुम् अर्हसि । न तु रात्रौ ।

संन्यासी : किम् कोऽपि रात्रौ न प्रविशति ।

दौवारिकः : आहूतान् परिचितान् च परित्यज्य न कोऽपि । विशेषस्तु भवादृशाः ये खलु तुम्बीधारकाः द्वारात् द्वारं भ्रमन्ति ।

संन्यासी : (स्वगतम्) सर्वथा सुयोग्यः अयं दौवारिकः । पुनः इमं परीक्षितुं प्रयतिष्ये । (प्रकाशम्) दौवारिक, अत्र आगच्छ । किमपि कथयितुम् इच्छामि ।

दौवारिकः : (उपसृत्य) कथयतु भवान् ।

संन्यासी : त्वं तु दौवारिकः असि । कदापि धनिकः न भविष्यसि । वनेषु कन्दरासु च वयं विचरामः । सर्वं रसायनतत्त्वं जानीमः ।

दौवारिकः : भवतु नाम । अग्रे अग्रे ।

संन्यासी : यदि मम प्रवेशं त्वं न अवरोधयसि तर्हि तुभ्यं यथेष्टं रसायनं दास्यामि । तेन पञ्चाशत्-तुलापरिमितं ताम्रं सुवर्णं भविष्यति ।

दौवारिकः : आः कपटिन्, विश्वासघातम्

उपदिशसि ? न वयं तादृशाः । कथय कः त्वम् । कुतः आगच्छसि । अहं त्वां कस्यचित् गुप्तचरं मन्ये । दुर्गाध्यक्षं निवेद्य त्वां दण्डयिष्यामि । सः त्वां विज्ञाय यथोचितं करिष्यति ।

संन्यासी : परित्यज परित्यज । नाहं पुनः आगमिष्यामि । नैवं पुनः कथयिष्यामि ।

(दौवारिकः तत् विगण्य तं हस्तेन गृहीत्वा नयति ।)

संन्यासी : (प्रबलप्रकाशदीपस्य समीपे) दौवारिक, अपि जानासि माम् ।

दौवारिकः : (निपुणं निरीक्ष्य) अये आर्यः खलु भवान् । आर्य, क्षन्तुम् अर्हति माम् ।

संन्यासी : (तस्य पृष्ठे हस्तं विन्यस्य) दौवारिक मया ते परीक्षा कृता । त्वं योग्यस्थाने नियुक्तः असि । उत्कोचाय अलोलुपाः त्वादृशाः प्रभूणां पुरस्कारभाजनं भवन्ति । अहं तव प्रामाणिकतां प्रभुसन्निधौ कथयिष्ये । कुत्र वर्तते श्रीमान् । किम् अनुतिष्ठति सम्प्रति सः ।

Glossary

Noun : (masc.) : दौवारिकः doorkeeper **कन्दरः** cave **गुप्तचरः** spy **दुर्गः** fort **उत्कोचः** bribe **वार्तालापः** dialogue, conversation

(Fem.) : तुम्बी bowl made from gourd (Mendicants keep this bowl with them and use it as a vessel (pot). **वञ्चना** fraud **तुला** tola, a measure of weight **सन्निधिः** proximity

(Neu.) : परिचयपत्रम् identity card **ताम्रम्** copper **पृष्ठम्** the back **भाजनम्** vessel, suitable

Adjective : आहूत called **पञ्चाशत्** fifty **परिमित** limited **त्वादृश** like you

Adverb : प्रभृति hence forth **सर्वथा** in all respect **कुतः** from where

Compound : महाराजनिकटे (महाराजस्य निकटे महाराजनिकटे । षष्ठी तत्पुरुष) । सन्ध्योपासनकाले (सन्ध्याः उपासनम् - सन्ध्योपासनम् । षष्ठी तत्पुरुष । सन्ध्योपासनायाः कालः सन्ध्योपासनाकालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) तुलापरिमितम् (तुलया परिमितम् तुलापरिमितम् । तृतीया तत्पुरुष) दुर्गाध्यक्षम् (दुर्गस्य अध्यक्षः दुर्गाध्यक्षः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) । पुरस्कारभाजनम् (पुरस्कारस्य भाजनम् पुरष्कारभाजनम् । षष्ठी तत्पुरुष) प्रभुसन्निधौ (प्रभोः सन्निधिः प्रभुसन्निधिः, तस्याम् । षष्ठी तत्पुरुष) ।

Root : First Gana (Parasmaipada) **प्र + नम्** **(प्रणमति)** to bow to **वि + रम्** **(विरमति)** to stop **वि + चर्** **(विचरति)** to wander, to move

(Atmanepada) **प्रति + ईक्ष्** **(प्रतीक्षते)** to wait **परि + ईक्ष्** **(परीक्षते)** to examine, to take a test

Notes

(1) Meaning : भव्यमूर्तिम् to a magnificient form **संन्यासिनः** to mendicants **क्षान्तः अयं ते अपराधः** this fault of yours is forgiven **ब्रह्मचारिणः** to celibates **प्रतिरोधनीयाः** should be stopped **ब्रह्मणः** of Brahma **उक्तम्** said **विहाय** leaving (here, except) **आदेशय** show **विशेषतः** specially **भवादृशाः** like you **तुम्बीधारिणः** holding bowl made of gourd **प्रकाशम्** loudly (Term in drama which instructs to speak in such a way so that all can hear.) **उपसृत्य** approaching **जानीमः** we know **भवतु** may be **पञ्चाशत्-तुला-परिमितम्** measuring fifty tolas **शिक्षयसि** do you teach ? **विज्ञाय** recongnizing **विगणय्य** ignoring **गृहीत्वा** catching **प्रबलप्रकाशदीपस्य** of a lamp having bright light **विन्यस्य** placing on **नियुक्तः** appointed **कथय** you tell, say

(2) Sandhi : कोऽपि (कः अपि) । विशेषस्तु (विशेषः तु) ।

Exercises

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) दौवारिकाः कस्य आज्ञाम् अपि न प्रतीक्षन्ते ? ◯

(क) संन्यासिनः (ख) ब्रह्मणः (ग) सेनापतेः (घ) नृपतेः

(2) दौवारिकः कम् अपश्यत् ? ◯

(क) संन्यासिनम् (ख) गुप्तचरम् (ग) नृपम् (घ) मन्यते

(3) अहं त्वां गुप्तचरं .... । ◯

(क) मन्ये (ख) मन्यन्ते (ग) मन्यसे (घ) दुर्गाध्यक्षम्

(4) त्वं कदापि धनिकः न .... । ◯

(क) भविष्यसि (ख) भविष्यथ (ग) भविष्यति (घ) भविष्यन्ति

(5) 'क्षन्तुम् अर्हति माम्' इति कः वदति ? ◯

(क) दौवारिकः (ख) संन्यासी (ग) गुप्तचरः (घ) दुर्गाध्यक्षः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) संन्यासी कुत्र गन्तुम् इच्छति ?

(2) कीदृशाः जनाः प्रभूणां पुरस्कारभाजनानि भवन्ति ?

(3) द्वारात् द्वारं के भ्रमन्ति ?

(4) दौवारिकेन कः दृष्टः ?

(5) संन्यासी कस्य प्रामाणिकतां कथयिष्यति ?

3. निम्नलिखितानां कृदन्तानां प्रत्ययनिर्देशपूर्वकं प्रकारं लिखत ।

(1) क्षन्तुम् ....

(2) गन्तुम् ....

(3) उपसृत्य ....

(4) परित्यज्य ....

4. अधस्तनानि वाक्यानि ह्यस्तनभूतकाले (लङ्लकारे) परिवर्तयत ।

(1) त्वं धनिकः भवसि ।

(2) वयं वनेषु वसामः ।

(3) कः अपि रात्रौ न प्रविशति ।

(4) अहं त्वां गुप्तचरं मन्ये ।

5. रेखाङ्कितपदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) दौवारिकस्य <u>सेवानिष्ठा</u> उत्तमा आसीत् ।

(2) <u>दुर्गाध्यक्षः</u> निर्णयं करिष्यति ।

(3) संन्यासीनः <u>महाराजनिकटे</u> गन्तुम् इच्छति ।

(4) प्रामाणिकजनाः <u>पुरस्कारभाजनानि</u> भवन्ति ।

6. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

उदाहरणम् : पण्डिताः (पण्डित, अकारान्तः, पुल्लिङ्गम्, प्रथमा-बहुवचनम्)

शब्दरूपम्

(1) कन्दरेषु ....

(2) गुप्तचरम् ....

(3) उत्कोचाय ....

(4) दौवारिकेन ....

7. सूचनानुसारं धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	शिक्षयथः	....
(2)	कथयिष्यामि	....	....
(3)	....	....	प्रतीक्षामहे
(4)	अभवत्	....	....
(5)	....	अयच्छताम्	....

8. प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

(1) Students (pupils) bow down to Guru (preceptor).

छात्र, गुरु, प्र+नम्

(2) A gardener prepares a garland of flowers.

मालाकार, पुष्पमाला, रच्

(3) Ganesh writes with a pen.

गणेश, कलम (लेखनी), लिख्

(4) Flowers blossom in the garden (in the morning.)

कुसुम, उद्यान (प्रभात), वि+कस्

(5) A door-keeper enters the palace.

दौवारिक, राजप्रासाद, प्र+विश्

9. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि त्रीभिः चतुर्भिः वा वाक्यैः मातृभाषया लिखत ।

(1) According to the Samnyasi who should not be stopped ?

(2) Who can go to meet the king at night ?

(3) What bribe does Samnyasi give to the door-keeper for entry ?

(4) Write a short note on ‘Door-keeper’s honesty’.

Activity

- Enact the dialogue of the lesson.
- Describe in your own words the incidents showing loyalty to service and honesty.
- Write a diary about your loyalty and honesty towards your daily work.

11. वेदितव्यानि मित्राणि

[Known as the longest literary work in the entire world is the Mahabharata composed by Maharshi Vyasa. The Mahabharata has about one lakh Shlokas.

There are 18 ‘Parvas’ in the Mahabharata. The first Parva is ‘Adiparva’ while the last is ‘Swargarohanaparva’. In the twelfth one ‘Shantiparva’, solutions to many problems of life have been dealt with.

In the ‘Shantiparva’ there are 365 chapters. These chapters are further internally divided into ‘Rajadharmanushasanaparva’ (1 to 30), ‘Aapaddharmaparva’ (131 to 173) and ‘Mokshaparva’ (174 to 365) etc. Among these, in the ‘Aapaddharmaparva’ there is a dialogue between Bhishma and Yudhishthira which is a teaching on polity. In this there is one occasion where Yudhishthira is advised to maintain friends. During this advice, it is also shown how friends should be, how they are made and how they are helpful to us.]

वेदितव्यानि मित्राणि विज्ञेयाश्चापि शत्रवः ।
एतत् सुसूक्ष्मं लोकेऽस्मिन् दृश्यते प्राज्ञसम्मतम् ॥1॥

शत्रुरूपा हि सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः ।
सन्धितास्ते न बुध्यन्ते कामक्रोधवशं गताः ॥2॥

नास्ति जातु रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
व्यवहाराच्च जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥3॥

यो यस्मिन् जीवति स्वार्थं पश्येत् पीडां न जीवति ।
स तस्य मित्रं तावत् स्याद् यावन्न स्याद् विपर्ययः ॥4॥

मित्रं च शत्रुतामेति कस्मिंश्चित् कालपर्यये ।
शत्रुश्च मित्रतामेति स्वार्थो हि बलवत्तरः ॥ 5 ॥
तन्मित्रं कारणं सर्वं विस्तरेणापि मे शृणु ।
कारणात् प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात् ॥ 6 ॥
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रहोमजपैरन्यः कार्यार्थं प्रीयते जनः ॥ 7 ॥
उत्पन्ना कारणे प्रीतिरासीन्नौ कारणान्तरे ।
प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्तते ॥ 8 ॥
आत्मरक्षणतन्त्राणां सुपरीक्षितकारिणाम् ।
आपदो नोपपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोषजाः ॥ 9 ॥
शत्रून् सम्यग् विजानाति दुर्बला ये बलीयसः ।
न तेषां चाल्यते बुद्धिः शास्त्रार्थकृतनिश्चया ॥ 10 ॥

Glossary

Noun : (masc.) : **लोकः** world, universe **व्यवहारः** behaviour, conduct, action **स्वार्थः** selfishness **विपर्ययः** reverse, inversion **कालपर्ययः** passage of time **प्रियवादः** pleasing words.

(Fem.) : **पीडा** unhappiness, pain **शत्रुता** enemity **मित्रता** friendship **प्रीतिः** love, affection

(Neut.) : **कारणम्** cause, purpose

Pronoun : **एतत्** this (neu.) **अस्मिन्** in this (masc. or neu.) **यस्मिन्** in which (masc. or neu.) **मे** my **ये** those (masc.) **तेषाम्** their (masc. or neu.)

Adjective : **वेदितव्य** worthy to be known **विज्ञेय** worthy to be known **सुसूक्ष्म** very minute **सम्मत** acceptable **सन्धित** associated **बलवत्तर** very powerful **द्वेष्य** to be hated **अपर** another **प्रध्वस्त** destroyed, ruined

Adverb : **हि** really **जातु** proper

Compound : प्राज्ञसम्मतम् (प्राज्ञानां सम्मतम् प्राज्ञसम्मतम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कामक्रोधवशम् । (कामः च क्रोधः च इति कामक्रोधौ, (इतरेतर, द्वन्द्व) । कामक्रोधयोः वशः कामक्रोधवशः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) कालपर्यये (कालस्य पर्ययः कालपर्ययः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । मन्त्रहोमजपैः (मन्त्रः च होमः च जपः च मन्त्रहोमजपाः, तैः । इतरेतर द्वन्द्व) । आत्मरक्षणतन्त्राणाम् (आत्मनः रक्षणम् आत्मरक्षणम् (षष्ठी तत्पुरुष) । आत्मरक्षणस्य तन्त्रम् आत्मरक्षणतन्त्रम्, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) । स्वदोषजाः (स्वस्य दोषः स्वदोषः (षष्ठी तत्पुरुष) । स्वदोषात् जायन्ते इति स्वदोषजाः, उपपद तत्पुरुष) ।

Root : (First Gana) : (Atmanepada) **वि+नि+वृत्** (विनिवर्तते) to turn back

(Fourth Gana) : (Atmanepada) **विद्** (**विद्यते**) to be **जन्** (**जायते**) to be born / produced

Notes

(1) Meaning : **वेदितव्यानि** worthy to be known, should be known **दृश्यते** is seen **आपद्** difficulty, adversity **शत्रुरूपा:** to be like enemies **मित्ररूपा:** to be like friends **न बुध्यन्ते** can not be known **जीवति** when alive (locative absolute) **स्यात्** may happen **एति** goes, attains **कस्मिंश्चित्** in a certain, in some **प्रियवादेन** due to the pleasant words **कार्यार्थम्** to fulfil the work **प्रीयते** is delighted **कारणान्तरे** to fulfil other purpose **आत्मरक्षणतन्त्राणाम्** of independent people for one's protection **सुपरीक्षितकारिणाम्** of those who work after careful examination **आपद:** difficulties **नोपपद्यन्ते** do not occur **विजानाति** knows very well **बलीयस:** to powerful **चाल्यते** is moved **शास्त्रार्थकृतनिश्चया** decided on the basis of meaning of Shastras.

(2) Sandhi : विज्ञेयाश्चापि (विज्ञेया: च अपि) । लोकेऽस्मिन् (लोके अस्मिन्) । शत्रुरूपा हि (शत्रुरूपा: हि) । सुहृदो मित्ररूपाश्च (सुहृद: मित्ररूपा: च) । सन्धितास्ते (सन्धिता: ते) । नास्ति (न अस्ति) । रिपुर्नाम (रिपु: नाम) । व्यवहाराच्च (व्यवहारात् च) । रिपवस्तथा (रिपव: तथा) । यो यस्मिन् (य: यस्मिन्) । स तस्य (स: तस्य) । स्याद् यावन्न (स्यात् यावत् न) । स्याद् विपर्यय: (स्यात् विपर्यय:) । शत्रुतामेति (शत्रुताम् एति) । शत्रुश्च (शत्रु: च) । मित्रतामेति (मित्रताम् एति) । स्वार्थो हि (स्वार्थ: हि) । तन्मित्रम् (तत् मित्रम्) । विस्तरेणापि (विस्तरेण अपि) । प्रियतामेति (प्रियताम् एति) । द्वेष्यो भवति (द्वेष्य: भवति) । प्रियो भवति (प्रिय: भवति) । मन्त्रहोमजपैरन्य: (मन्त्रहोमजपै: अन्य:) । प्रीतिरासीन्न (प्रीति: आसीत् न) । प्रीतिर्विनिवर्तते (प्रीति: विनिवर्तते) । आपदो नोपपद्यन्ते (आपद: न उपपद्यन्ते) । दुर्बला ये (दुर्बला: ये) ।

Exercise

1. अधोलिखितेभ्य: विकल्पेभ्य: समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) कस्मात् मित्राणि रिपव: च जायन्ते ? ◯

(क) शास्त्रज्ञानात् (ख) व्यवहारात् (ग) दैवात् (घ) बुद्धिबलात्

(2) प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीति: .... । ◯

(क) विनिवर्तते (ख) जायते (ग) वर्धते (घ) दृश्यते

(3) आत्मरक्षणतन्त्राणां पुरुषाणां किं न उपपद्यते ? ◯

(क) आपत्ति: (ख) सुखम् (ग) सम्पत्ति: (घ) स्वार्थम्

(4) शत्रुमित्रसम्बन्धे क: बलवत्तर: ? ◯

(क) स्वदोष: (ख) स्वार्थ: (ग) प्रियालाप: (घ) लोक:

(5) मित्रं कदा शत्रुताम् एति ? ◯

(क) भाग्यक्षये (ख) मृत्युकाले (ग) कालविपर्यये (घ) धनागमे

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) किं रूपा: सुहृद: शत्रव: च ?

(2) मित्राणि रिपव: च कथं जायन्ते ?

(3) जन: कस्मात् प्रियताम् एति ?

(4) कीदृशानां पुरुषाणाम् आपद: न उपपद्यन्ते ?

(5) य: शत्रून् सम्यग् विजानाति तस्य किं भवति ?

3. समासप्रकारं लिखत ।

(1) प्राज्ञसम्मतम् ....

(2) कालपर्यये ....

(3) कामक्रोधौ ....

(4) मन्त्रहोमजपैः ....

4. उदाहरणानुसारं शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

उदाहरणम् :

	मित्रम्	मित्रे	मित्राणि
(1)	पीडाम्	....	....
(2)	....	....	लोकेषु
(3)	दानेन	....	....
(4)	कारणात्	....	....

5. उदाहरणानुसारं प्रदत्तान् शब्दान् आधृत्य वाक्यरचनां कुरुत ।

उदाहरणम् : Children are eating fruits. (बाल, फल, खाद्) - बालाः फलानि खादन्ति ।

(1) Meghana drinks water. (मेघना, जल, पा-पिब्)

(2) Adhish reads a book. (अधीश, पुस्तक, पठ्)

(3) A snake goes into the hole. (सर्प, बिल, गम्-गच्छ्)

(4) Anila calls Amit. (अनिला, अमित, आ+ह्वे-ह्वय्)

(5) Aarsh bows to Guru. (आर्ष, गुरु, नम्)

6. मातृभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) What according to the composer of the Mahabharata is the reason of becoming a foe (enemy) or a friend ?

(2) Why does a friend become an enemy (foe) ?

(3) Whose mind (intellect) is not disturbed even in difficulties ?

7. श्लोकपूर्तिं कुरुत ।

(1) नास्ति जातु .... रिपवस्तथा ।

(2) आत्मरक्षणतन्त्राणां .... स्वदोषजाः ।

Activity

- Find out and read the incidents of Mahabharata.
- Use audio-visual aids to know about Mahabharata.

12. सुभाषित-सप्तकम्

['Subhashita' (epigram) means a beautiful saying or a moral. In Sanskrit, there are many features of the epigram. One is that these are small verses which are able to contain an ocean of wisdom in a small vessel. These have been continuously sung by common people and kept alive down the ages. They nourish life. Moreover, Sanskrit epigrams are the nutrition and sustenance of universal feelings as well as the stream of Samskaras (traditions).

Our ancestors composed these epigrams based on the values that they imbibed in their wisdom and these are popular to this day.

These epigrams of a by-gone age are still relevant. Even today these epigrams without any discrimination show the path of living a happy and ideal life.

We shall here learn seven epigrams which are like precious gems of Sanskrit language and whatever values we learn from them, we shall try to imbibe in ourselves.]

शनैः पन्थाः शनैः कन्था शनैः पर्वतलङ्घनम् ।
शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पञ्चैतानि शनैः शनैः ।। 1 ।।

शीलं शौर्यमनालस्यं पाण्डित्यं मित्रसङ्ग्रहः ।
अचौरहरणीयानि पञ्चैतान्यक्षयो निधिः ।। 2 ।।

संहतिः श्रेयसी पुंसां विगुणेष्वपि बन्धुषु ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ।। 3 ।।

नास्ति मेघसमं तोयं नास्ति चात्मसमं बलम् ।
नास्ति चक्षुःसमं तेजो नास्ति धान्यसमं प्रियम् ।। 4 ।।

सत्यं तपो ज्ञानमहिंसतां च
विद्वत्प्रणामं च सुशीलतां च ।
एतानि यो विदधाति स विद्वान्
न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ।। 5 ।।

काष्ठादग्निः जायते मथ्यमानात्
भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ।। 6 ।।

पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते
स्नेहं न संहरति नैव गुणान्क्षिणोति ।
द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते
सत्पुत्र एष कुलसद्मनि कोऽपि दीपः ।। 7 ।।

Glossary

Noun : (masc.) : पन्था: path, way **निधि:** treasure, storage **तुष:** the husk of grain **तण्डुल:** rice **स्नेह:** love, viscousness

(Fem.) : कन्था small quilt (mattress) made by rags **संहति:** unity **सुशीलता** goodness

(Neu.) : शीलम् character **तोयम्** water **धान्यम्** grains **मलम्** dirt

Adjective : अक्षय imperishable **मथ्यमान** being rubbed against each other **खन्यमान** is dug **मार्गारब्ध** started in proper direction

Adverb : शनै: slowly

Compound : पर्वतलङ्घनम् (पर्वतस्य लङ्घनम्, षष्ठी तत्पुरुष) । मित्रसङ्ग्रह: (मित्राणां सङ्ग्रह: – मित्रसङ्ग्रह: । षष्ठी तत्पुरुष) मेघसमम् (मेघेन समम् मेघसमम् । तृतीया तत्पुरुष) आत्मसमम् (आत्मना समम् – आत्मसमम् । तृतीया तत्पुरुष) चक्षु:समम् (चक्षुर्भ्यां समम् चक्षु:समम् , तृतीया तत्पुरुष) धान्यसमम् (धान्येन समम् धान्यसमम् , तृतीया तत्पुरुष) कर्महीनम् (कर्मणा हीनम् कर्महीनम्, तृतीया तत्पुरुष)

Root : (First Gana) (Parasmaipada) : **प्र + रुह्** **(प्रोहति)** to grow **फल्** **(फलति)** to bear fruit, to succeed **सम् + हृ** **(संहरति)** to destroy

Notes

(1) Meaning : अचौरहरणीयानि cannot be stolen **श्रेयसी** beneficial **पुंसाम्** of men **विगुणेषु** possessing opposite (reverse) qualities **परिभ्रष्टा:** separated **विदधाति** holds, possesses **वेदविद्** who knows Vedas **प्रयाति** goes **एकपक्ष:** having one wing **तापयति** heats **प्रसूते** produces **क्षिणोति** runs **चलतां न धत्ते** does not shake (move) **कुलसद्मनि** in the family like house **मथ्यमानात्** on being rubbed against each other

(2) Sandhi : विगुणेष्वपि (विगुणेषु अपि) । तुषैरपि (तुषै: अपि) । द्वयोरेव (द्वयो: एव) । ह्येकपक्ष: (हि एकपक्ष:) । कोऽपि (क: अपि) ।

Exercises

1. विकल्पेभ्य: समुचितम् उत्तरं चिनुत :

(1) पुंसां श्रेयसी का ? ◯

(क) संनिधि: (ख) संहति: (ग) संगति: (घ) संमति:

(2) न ह्येकपक्षो .... प्रयाति । ◯

(क) रथ: (ख) अश्व: (ग) विहग: (घ) मत्स्य:

(3) मेघसमं किं न अस्ति ? ◯

(क) तोयम् (ख) बलम् (ग) तेज: (घ) धान्यम्

(4) कुलसद्मनि क: दीप: ? ◯

(क) सत्पुत्र: (ख) शिक्षितपुत्र: (ग) आत्मज: (घ) शूरपुत्र:

(5) केषां नराणां कृते किमपि असाध्यम् नास्ति ? ◯

(क) साहसिकानाम् (ख) नास्तिकानाम् (ग) सोत्साहानाम् (घ) धनिकानाम्

(6) 'विहग:' शब्दस्य पर्यायशब्द: क: ?

(क) विटप: (ख) तथाऽपि (ग) खग: (घ) एकपक्ष:

(7) Which word is used for 'water' in this lesson ?

(क) तोयम् (ख) वारि (ग) जलम् (घ) सलिलम्

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) कानि पञ्च शनैः शनैः भवन्ति ?

(2) कीदृशा: तण्डुला: न प्ररोहन्ति ?

(3) खन्यमान्या भूमि: किं ददाति ?

(4) पात्रं क: नैव तापयति ?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कदा, क:, किम्, किमर्थम्)

(1) खन्यमाना भूमि: तोयं ददाति ।

(2) सत्पुत्र: द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते ।

(3) एकपक्षो विहग: न प्रयाति ।

4. वर्गसहितम् अनुनासिकपदं लिखत ।

उदाहरणम् : पंडित: ट वर्ग: पण्डित:

	वर्ग:	अनुनासिकप्रयोग:
(1) लंघनम्	....	....
(2) पंच	....	....
(3) बंधु:	....	....
(4) तंडुल:	....	....

5. श्लोकपूर्तिं कुरुत ।

(1) शनैः पन्था: .... शनैः शनैः ॥

(2) नास्ति मेघसमम् .... धान्यसमं प्रियम् ॥

6. मातृभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) Which are five imperishable treasures ?

(2) What does poet want to convey by saying 'a bird can not fly with one wing' ?

(3) Why is a good son called a lamp ?

7. अनुवादं कृत्वा अर्थविस्तारं बोधं च लिखत ।

(1) शनैः पन्था: शनैः कन्था शनैः पर्वतलङ्घनम् ।
शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पञ्चैतानि शनैः शनैः ।।

(2) सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणाम् ।
मार्गारब्धा: सर्वयत्ना: फलन्ति ।

Activity

- Organise 'Subhashita singing competition'.
- Memorise your favourite Subhashitas and sing them in the prayer-hall.

13. दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तम्

[This excerpt has been taken from Mahakavi Bhasa's 3-Act play 'Pancharatram'. In the composition of this play, Bhasa has dismissed the destructive war of the Mahabharata. When the period of the Pandavas being incognita is about to get over, Duryodhan performs a 'Yajna'. The 'Acharya' at this Yajna is guru Drona. As 'dakshina', Drona asks Duryodhana to give half the kingdom to the Pandavas. Duryodhana does not accept this but Shakuni makes him accept it with a condition. The condition is that the Pandavas should be traced in 5 days.

In this background, on the advice of Bhishma the Kauravas lead their army against the city of Virata and carry away their cows. In order to stop this stealing of the cows, Bhima disguised as Ballava and Arjuna as Brihannala help the Virat king and successfully drive out the Kauravas. They also get hold of Abhimanyu.

An edited version of what takes place at the court of the Virata king is presented here. Abhimanyu cannot recognize his father and uncle who are in disguise . The attempts of both the elders to tease Abhimanyu through this conversation is really humorous. This conversation will really entertain each one in the audience.

With Abhimanyu as the cause, the Virata king also comes to know of the true identity of the Pandavas. As Pandavas have been traced within five nights Duryodhana as advised by Drona gives half the kingdom. In this way, war is averted.

As all these events take place within five nights, the play has the title 'Pancharatram'.]

(प्रविश्य)

भटः : जयतु महाराजः । प्रियं निवेदये महाराजाय । अवजितं गोग्रहणम् । अपयाताः धार्तराष्ट्राः ।

राजा : अपूर्व इव ते हर्षः । ब्रूहि केनासि विस्मितः ।

भटः : अश्रद्धेयं प्रियं प्राप्तं सौभद्रो ग्रहणं गतः ।

राजा : कथमिदानीं गृहीतः ?

भटः : रथमासाद्य निःशङ्कं बाहुभ्यामवतारितः ।

राजा : केन ।

भटः : यः किलैष नरेन्द्रेण महानसे विनियुक्तो बल्लवः, तेन ।

राजा : तेन हि सत्कृत्य प्रवेश्यताम् अभिमन्युः । बृहन्नले, प्रवेश्यताम् अभिमन्युः ।

बृहन्नला : यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति अभिमन्युः बृहन्नला बल्लवः च ।)

बृहन्नला : इतः इतः कुमार । अभिमन्यो ।

अभिमन्युः : अभिमन्युर्नाम । कथं कथम् । अभिमन्युः नामाहम् । भोः किं नामभिः अभिभाष्यन्ते क्षत्रियाः अत्र ।

बृहन्नला : अभिमन्यो, सुखम् आस्ते ते जननी ?

अभिमन्युः : कथं कथम् । जननी नाम ।

किं भवान् धर्मराजो मे भीमसेनो धनञ्जयः ।

यन्मां पितृवदाक्रम्य स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम् ।।

बृहन्नला : अभिमन्यो, अपि कुशली देवकीपुत्रः केशवः ।

अभिमन्युः : कथं तत्रभवन्तम् अपि नाम्ना । अथ किम् । अथ किम् । कुशली भवतः संसृष्टः ।

(उभौ परस्परम् अवलोकयतः ।)

अभिमन्युः : कथम् इदानीं सावज्ञम् इव मां हस्यते ?

बृहन्नला : न खलु किञ्चित् । त्वं तु पार्थपुत्रः । जनार्दनः तव मातुलः । त्वं च तरुणः । तथापि तेन पदातिना गृहीतः ।

अभिमन्युः : अलं स्वच्छन्दप्रलापेन । अस्माकं कुले आत्मश्लाघा उचिता नास्ति । रणभूमौ हतेषु शरान् पश्य । मां विना नामान्तरं न भविष्यति ।

बृहन्नला : (आत्मगतम्) सम्यक् आह कुमारः । (प्रकाशम्) एवं वाक्यशौण्डीर्यम् । किमर्थं तेन पदातिना गृहीतः ?

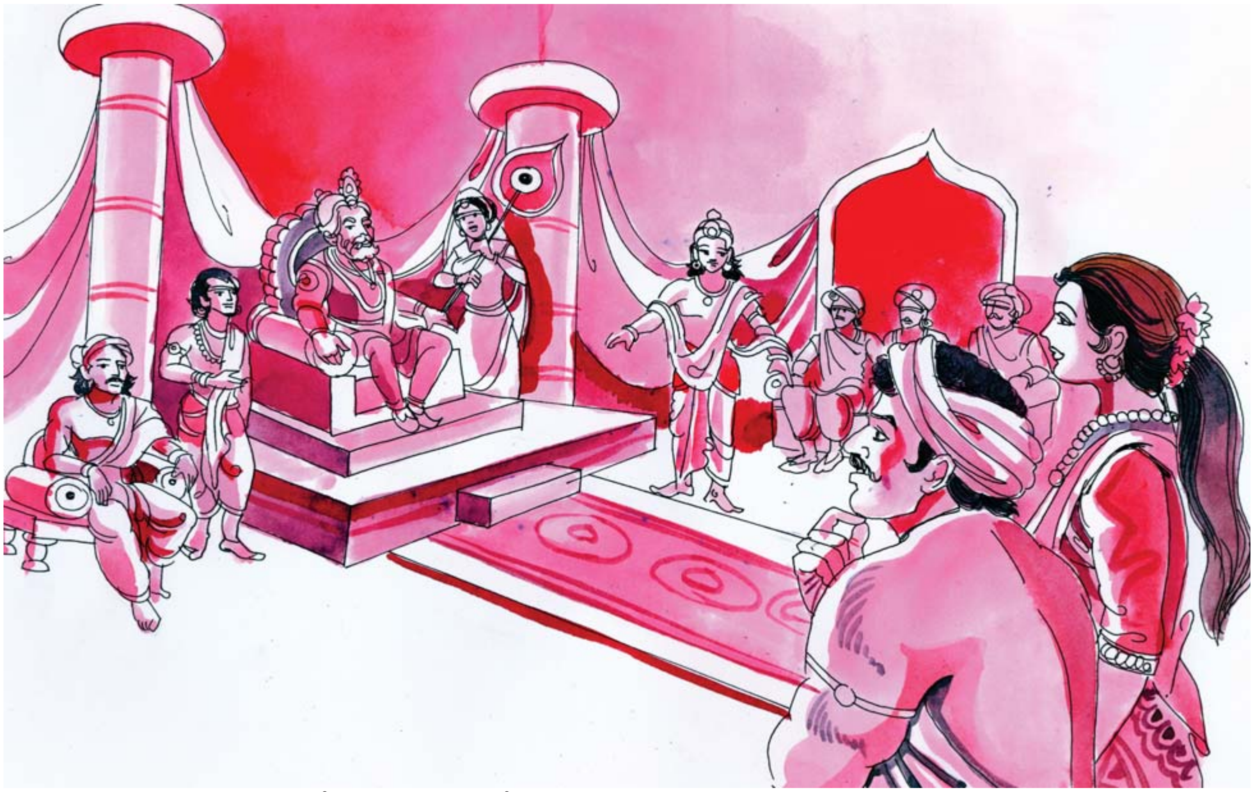

अभिमन्युः : अशस्त्रो मामभिगतस्ततोऽस्मि ग्रहणं गतः ।

राजा : त्वर्यतां त्वर्यताम् अभिमन्युः ।

बृहन्नला : इतः इतः कुमार । एषः महाराजः । उपसर्पतु कुमारः ।

अभिमन्युः : आः कस्य महाराजः ।

बृहन्नला : न, न, ब्राह्मणेन सहास्ते ।

अभिमन्युः : ब्राह्मणेनेति । (उपगम्य) भगवन् अभिवादये ।

भगवान् : एहि एहि वत्स ।

अभिमन्युः : अनुगृहीतः अस्मि ।

राजा : एहि एहि पुत्र ! (आत्मगतम्) कथं मां नाभिवादयति ? अहो उत्सिक्तः खलु अयं क्षत्रियकुमारः । अहमस्य दर्पप्रशमनं करोमि । (प्रकाशम्) अथ केनायं गृहीतः ?

भीमसेनः : महाराज मया बल्लवेन ।

अभिमन्युः : अशस्त्रेण इति कथ्यताम् ।

भीमसेनः : शान्तं पापम् । सहजौ मे प्रहरणं भुजौ । धनुः तु दुर्बलैः गृह्यते ।

अभिमन्युः : किं भवान् मम मध्यमः तातः, यः तत्तुल्यं वदति ।

राजा : पुत्र ! कः अयं मध्यमः नाम ।

अभिमन्युः : श्रूयताम् । यः खलु जरासन्धं पञ्चत्वम् अनयत् सः ।

(ततः प्रविशति उत्तरः ।)

उत्तरः : तात । अभिवादये ।

राजा : आयुष्मान् भव पुत्र । अपि पूजिताः कृतकर्माणः योधाः ।

उत्तरः : पूजिताः । पूज्यतमस्य क्रियतां पूजा ।

राजा : पुत्र, कस्य ।

उत्तरः : इहात्रभवतः धनञ्जयस्य ।

राजा : कथं धनञ्जयस्य इति ।

उत्तरः : अथ किम् । अत्रभवता श्मशानात् निजधनुः तूणी चाक्षयसायके चादाय भीष्मादयः नृपाः भग्नाः वयं च परिरक्षिताः ।

राजा : एवम् एतत् ?

बृहन्नला : प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः ।

उत्तरः : व्यपनयतु शङ्काम् । अयम् एव धनुर्धरः धनञ्जयः ।

बृहन्नला : यदि अहम् अर्जुनः तर्हि अयं भीमसेनः । अयं च राजा युधिष्ठिरः ।

अभिमन्युः : इह अत्रभवन्तः मे पितरः । तेन खलु –

न रुष्यन्ति मया क्षिप्ता हसन्तश्च क्षिपन्ति माम् ।
दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः ॥

(इति क्रमेण सर्वान् प्रणमति । सर्वे तस्मै आशीर्वादान् वदन्ति ।)

Glossary

Noun : (masc.) : भटः a soldier **विराटेश्वरः** king of Virata **धार्तराष्ट्रः** son of Dhritarashtra, Kaurava **बल्लवः** name of Bhima, who stayed in Viratanagar as a cook during incognito **महानसः** kitchen **उत्तरः** prince Uttara, son of king of Virata **धर्मराजः** Yudhishthira **मातुलः** maternal uncle **शरः** an arrow **पदातिः** pedestrian **योधः** a soldier, warrior **धनञ्जयः** Arjuna **भुजः** arm **क्षेपः** insult

(Fem.) : बृहन्नला name of Arjuna, as a dancer when incognito in Viratnagar

(Neu.) : गोग्रहणम् taking away of cows **वाक्यशौण्डीर्यम्** expertise only in speech **प्रहरणम्** weapon

Adjective : अश्रद्धेय not trustworthy **स्त्रीगत** related to woman (lady) **संसृष्ट** relative, connected to **उत्सिक्त** proud, impudent **कृतकर्मा** one who has done work worthy of notice **पूज्यतम** most respectable **स्वन्त** (सु + अन्त) having happy ending.

Compound : विराटेश्वरः (विराटानाम् ईश्वरः विराटेश्वरः, षष्ठी तत्पुरुष) । गोग्रहणम् (गवां ग्रहणम् गोग्रहणम् । षष्ठी तत्पुरुष) । नरेन्द्रेण (नरेषु इन्द्रः नरेन्द्रः, तेन । सप्तमी तत्पुरुष) । देवकीपुत्रः (देवक्याः पुत्रः देवकीपुत्रः । षष्ठी तत्पुरुष) । युद्धपराजयः (युद्धे पराजयः युद्धपराजयः । सप्तमी तत्पुरुष) । आत्मश्लाघा (आत्मनः श्लाघा आत्मश्लाघा, षष्ठी तत्पुरुष) रणभूमौ (रणस्य भूमिः रणभूमिः, तस्याम् । षष्ठी तत्पुरुष) । वाक्यशौण्डीर्यम् (वाक्येषु शौण्डीर्यम् वाक्यशौण्डीर्यम् । सप्तमी तत्पुरुष) । दर्पप्रशमनम् (दर्पस्य प्रशमनम् दर्पप्रशमनम् । षष्ठी तत्पुरुष) । तत्तुल्यम् (तेन तुल्यम् तत्तुल्यम् । तृतीया तत्पुरुष) । कण्ठश्लिष्टेन (कण्ठे श्लिष्टः कण्ठश्लिष्टः, तेन । सप्तमी तत्पुरुष) ।

Root : (First Gana) (Parasmaipada) **नी (नयति)** to take, to lead

(Atmanepada) **रम् (रमते)** to play, to be glad

Fourth Gana (Parasmaipada) **रुष् (रुष्यति)** to be angry

Sixth Gana (Prasamaipada) **प्रच्छ् (पृच्छति)** to ask, to ask a question (Here, this root is used in Atmanepada as exceptional-पृच्छसे) **क्षिप् (क्षिपति)** to throw

Tenth Gana : (Parasmaipada) **अव + लोक् (अवलोकयति)** to see, to observe

(Atmanepada) **नि + विद् (निवेदयते)** to report **अभि + वद् (अभिवादयते)** to greet, to bow to

Notes

(1) Meaning : जयतु be victorious **अवजितम्** won, conquered **अपयाताः** have run away **निःशङ्कम्** doubtlessly, without doubt or fear **विनियुक्तः** appointed **सत्कृत्य** welcoming, receiving **प्रवेश्यताम्** make him enter **नामभिः** by name **अभिभाष्यन्ते** are called **पितृवत्** like elder, like father **आक्रम्य** having attacked **कथाम्** story **सावज्ञम्** disrespectfully, mockingly **हस्यते** is laughed at **अलं स्वच्छन्दप्रलापेन** stop nonsensical talk, do not speak what you like **आत्मश्लाघा** self praise **पदातिना** by a foot-soldier **अशस्त्रः** one without weapon **अभिगतः** is approached

त्वर्यताम् hurry up, bring (him) soon **उत्सिक्तः** proud, haughty **दर्पप्रशमनम्** claming down, control of anger **कथ्यताम्** say, tell **शान्तं पापम्** oh, no ! how can it be. (This phrase is used in Sanskrit language to calm down an angry person or disturbance as in Gujarat 'stop now stop') **सहजौ** natural, born together (dual) **निजधनुः** one's own bow **तूणी अक्षयसायके** two quivers having innumerable arrows **आदाय** taking **भग्नाः** run away **परिरक्षिताः** saved **प्रसीदतु** be pleased **व्यपनयतु** get rid of **क्षिप्ताः** those who are blamed **हसन्तः** smiling **दिष्ट्या** fortunately, luckily **गोग्रहणम्** catching of cows, kidnapping of cows **स्वन्तम्** having good (happy) ending (सु-अन्तम्).

(2) Sandhi : अपूर्व इव ते हर्षो ब्रूहि केनासि (अपूर्वः इव ते हर्षः ब्रूहि केन असि) । सौभद्रो ग्रहणम् (सौभद्रः ग्रहणम्) । किलैषः (किल एषः) । उत्तरेणाद्य (उत्तरेण अद्य) । यन्मां पितृवदाक्रम्य (यत् मां पितृवत् आक्रम्य) । अशस्त्रो मामभिगतस्ततोऽहम् (अशस्त्रः माम् अभिगतः ततः अहम्) । चाक्षयसायके (च अक्षयसायके) । चादाय (च आदाय) ।

Exercises

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) ब्रूहि केनासि विस्मितः । इति वचनं कस्य ? ◯

(क) भटस्य (ख) विराटेश्वरस्य (ग) उत्तरस्य (घ) बृहन्नलायाः

(2) नरेन्द्रेण महानसे कः विनियुक्तः ? ◯

(क) बल्लवः (ख) अर्जुनः (ग) भटः (घ) उत्तरः

(3) कथमिदानीम् .... इव मां हस्यते ? ◯

(क) अनभिज्ञम् (ख) सावज्ञम् (ग) अपरिचितम् (घ) निरवज्ञम्

(4) धनुः कैः गृह्यते ? ◯

(क) दुर्बलैः (ख) सैनिकैः (ग) राक्षसैः (घ) योधैः

(5) पितरः केन दर्शिताः ? ◯

(क) गोग्रहणेन (ख) उत्तरेण (ग) बल्लवेन (घ) भटेन

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत ।

(1) भटः किं प्रियं निवेदयति ?

(2) अभिमन्युः केन गृहीतः ?

(3) बृहन्नला कस्य कस्य विषये अभिमन्युं पृच्छति ?

(4) भीमसेनस्य सहजं प्रहरणं किम् अस्ति ?

(5) उत्तरः कस्य पूजां कर्तुं कथयति ?

3. निम्नलिखितेषु वाक्येषु कः भावः प्रकटितः तत्प्रकोष्ठगतेभ्यः शब्देभ्यः विचित्य लिखत ।

(1) कथं कथम् । अभिमन्युः नाम अहम् । (आत्मप्रशस्तिः, दैन्यम्, अभिमानः)

(2) यन्मां पितृवदाक्रम्य स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम् । (क्रोधः, विस्मयः, तिरस्कारः)

(3) धनुस्तु दुर्बलैः गृह्यते । (उत्साहः, शौर्यम्, अहङ्कारः)

(4) दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः । (हर्षः, धैर्यम्, निन्दा)

4. अधोलिखितानां धातुरूपाणां धातु-गण-पद-काल/लकार-पुरुष-वचननिर्देशकपूर्वकं परिचयं कारयत ।

(1) रुष्यन्ति ....

(2) वदति ....

(3) पृच्छसे ....

(4) भविष्यति ....

(5) प्रविशति ....

5. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) What news does Bhata convey to the king ?

(2) What is the reaction of Abhimanyu, when asked about his mother ?

(3) What is Bhima's opinion about a weapon ?

(4) What did Dhananjaya do ?

(5) How was Abhimanyu benefitted by the incident Gograhanam ?

6. क-विभागं ख-विभागेन सह संयोजयत ।

क	ख
(1) अश्रद्धेयं प्रियं प्राप्तं सौभद्रो ग्रहणं गतः ।	(1) अभिमन्युः
(2) पूज्यतमस्य क्रियतां पूजा ।	(2) भटः
(3) अशस्त्रेण इति कथ्यताम् ।	(3) बृहन्नला
(4) सुखमास्ते ते जननी ।	(4) भगवान्
(5) एहि एहि वत्स ।	(5) उत्तरः
	(6) बल्लवः

Activity

- Write the names of thirteen plays of Bhasa.
- Read the plot of पञ्चरात्रम्.

●

14. हनुमद्वर्णितरामवृत्तान्तः

[In Sanskrit literature, Valmiki is considered the Adikavi. The 'Anushtup' metre (a special kind of metre of 4 padas) which has been used and is still in use in great measure in Sanskrit literature is believed to have been invented by Valmiki. As the Ramayana was composed by him, it is called the 'Adikavya' and as he was a rishi it is also called 'Arshakavya'.

The Ramayana has seven 'Kandas' (chapters). The first Kanda is 'Adikanda' and the last 'Uttarakanda'. It is estimated that there are a total of 24,000 Shlokas in the Ramayana and hence it is also called 'चतुर्विंशति-साहस्त्री-संहिता'.

In ancient times, when all books were written by hand, the Ramayana too has been written in many scripts. Collecting many such manuscripts from India and abroad, Department of Indology, M.S. University has prepared a free from fault, edited version.

The following verses have been taken from the Sundarakanda of the Ramayana. Hanuman goes to Lanka and meets Sita in Ashoka Vatika. In order to convince Sita that he really is a messanger of Rama, he shows her Rama's ring and also narrates in short the major events of Rama's life so far. During this, he also describes Rama's qualities. We should remember that these qualities have made Rama great and if we are able to imbibe these qualities we too can become great - this is what we have to learn from this lesson.]

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
पुण्यशीलो महाकीर्तिः ऋजुरासीन्महायशाः ॥ 1 ॥
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ।
रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ 2 ॥

रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतप: ॥ 3॥
तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वचनात् पितु: ।
सभार्य: सह च भ्रात्रा वीर: प्रव्रजितो वनम् ॥4॥
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ।
राक्षसा निहता: शूरा बहव: कामरूपिण: ॥ 5॥
जनस्थानवधं श्रुत्वा निहतौ खरदूषणौ ।
ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥ 6॥
वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ।
स मार्गमाणस्तां देवीं राम: सीतामनिन्दिताम् ॥ 7॥
आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ।
तत: स वालिनं हत्वा राम: परपुरंजय: ॥ 8॥
आयच्छत्कपिराज्यं तु सुग्रीवाय महात्मने ।
सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा हरय: कामरूपिण: ॥ 9॥
दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्त: सहस्रश: ।
अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ 10॥
तस्या हेतोर्विशालाक्ष्या: समुद्रं वेगवान् प्लुत: ।
विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानरपुङ्गव: ॥ 11॥

Glossary

Noun : (masc.) : **कुञ्जर:** elephant **ताराधिप:** king of stars, moon **खर:** name of a demon living in Janasthana **दूषण:** a soldier appointed by Ravana in Janasthana **अमर्ष:** anger **सुग्रीव:** king of monkeys **हरि:** monkey **संपाति:** name of the king of vultures, elder brother of Jatayu

(Fem.) : **अभिसंधा** pledge **भार्या** wife **मृगया** hunting

(Neu.) : **आननम्** face **वृत्तम्** good conduct / behaviour

Compound : जनस्थानवधम् (जनस्थाने वध: जनस्थानवध:, तम् । सप्तमी तत्पुरुष) । खरदूषणौ (खर: च दूषण: च, इतरेत्तर द्वन्द्व) । अमर्षापहृता (अमर्षेण अपहृता, तृतीया तत्पुरुष) । मृगरूपेण (मृगस्य रूपम् मृगरूपम्, तेन । षष्ठी तत्पुरुष) । कपिराज्यम् (कपीनाम् राज्यम्, षष्ठी तत्पुरुष) । संपातिवचनात् (संपाते: वचनम् संपातिवचनम्, तस्मात् । षष्ठी तत्पुरुष) । वानरपुङ्गव: (वानरेषु पुङ्गव:, सप्तमी तत्पुरुष) ।

Participle : श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । वञ्चयित्वा (वञ्च् - (causal) + त्वा) । हत्वा (हन् + त्वा) । उक्त्वा (वच् > उच् + त्वा) ।

Notes

(1) Meaning : **रथकुञ्जरवाजिमान्** having chariots, elephants and horses **पुण्यशील:** meritorious by nature **ऋजु:** simple **ताराधिप-निभ-आनन:** having face like moon **स्वस्य** one's own **वृत्तस्य** of behaviour, of conduct **परंतप:** tormenting enemies (foes)

सत्याभिसन्धस्य determined to practise truth **सभार्यः** with wife **प्रव्रजितो वनम्** went to forest **परिधावता** running **कामरूपिणः** assuming form according to one's wish **जनस्थानवधम्** about killing (slaughter) in Janasthana **अमर्षापहृता** kidnapped due to anger and jealously **वञ्चयित्वा** deceiving, cheating **मार्गमाणः** searching **सीतामनिन्दिताम्** to blameless Sita (who is not worthy of being censured) **आससाद** reached, arrived **परपुरंजयः** conquerer of the kingdoms of enemies **सुग्रीवेणाभिसंदिष्टाः** ordered by Surgriva **विचिन्वन्तः** searching **सहस्रशः** thousands **शतयोजनमायतम्** spread over in a hundred Yojans (one Yojan is equal to four miles) **विशालाक्ष्याः** of one having large eyes **प्लुतः** crossed **वानरपुङ्गवः** best of monkeys

(2) Sandhi : ऋजुरासीन्महायशाः (ऋजुः आसीत् महायशाः) । ततस्त्वमर्षापहृता (ततः तु अमर्षापहृता) संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् (संपातिवचनात् शतयोजनम् आयतम्) । विररामैवमुक्त्वा (विरराम एवम् उक्त्वा) ।

Exercises

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) रामवृत्तान्तं कः वर्णयति ? ◯

(क) दशरथः (ख) सुग्रीवः (ग) हनुमान् (घ) सीता

(2) ताराधिपः कः ? ◯

(क) सूर्यः (ख) रामः (ग) शुक्रः (घ) चन्द्रः

(3) कामरूपिणः के आसन् ? ◯

(क) राक्षसाः (ख) देवाः (ग) वानराः (घ) अरण्यवासिनः

(4) 'कुञ्जरः' शब्दस्य पर्यायः कः ? ◯

(क) गजः (ख) कूजनम् (ग) कंकरः (घ) काकः

(5) आयतम् शब्दस्य कः अर्थः ? ◯

(क) दीर्घम् (ख) न्यूनम् (ग) विस्तृतम् (घ) सीमितम्

(6) जानकी केन अपहृता ? ◯

(क) खरेण (ख) रावणेन (ग) दूषणेन (घ) विभीषणेन

2. अनुनासिकं परसवर्णत्वेन परिवर्त्य लिखत ।

उदाहरणम् : वर्गसहितम् अनुनासिकपदं लिखत ।

क-वर्गः पुंगवः क-वर्गः पुङ्गवः

(1) कुंजरः .... (2) अभिसंधः ....

(3) वंचयित्वा .... (4) पुरंजयः ....

(5) संदिष्टः ....

3. अधोलिखितानां कृदन्तानां प्रकारं लिखत ।

(1) श्रुत्वा .... (2) उक्त्वा ....

(3) हत्वा ....

4. **रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्नवाक्यं रचयत ।**

(केन, कः, कुत्र)

(1) <u>दशरथः</u> पुण्यशीलः आसीत् ।

(2) <u>रामेण</u> महारण्ये राक्षसाः निहताः ।

(3) सः वीरः <u>वनं</u> प्रव्रजितः ।

5. **उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।**

	शब्दरूपम्	मूलशब्दः	अन्तः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
उदा.	धर्मस्य	धर्म	अकारान्तः	पुल्लिङ्गम्	षष्ठी	एकवचनम्
(1)	मृगयाम्	....	....	....	....	....
(2)	बहवः	....	....	....	....	....
(3)	मायया	....	....	....	....	....
(4)	विशालाक्ष्याः	....	....	....	....	....
(5)	वृद्धस्य	....	....	....	....	....

Activity

- Collect brief information about main characters of Ramayana.
- Get acquainted with main events of Ramayana.
- Make a list of Rama's qualities.

15. सुदुर्लभा सर्वमनोरमा वाणी

[At the beginning of the 20th century because of the influence of Western languages, the essay as a literary form made an entry into the regional languages of India and became widespread. During this period, scholars of Sanskrit wrote many essays on both traditional as well as modern topics. With the passage of time, these essays found a place in Sanskrit language academics also.

Among the Sanskrit essayists, Pandit Charudatta Shastri is a well-known name. He has written beautiful collection of essays in Sanskrit called 'प्रस्तावतरङ्गिणी'. Here is presented an edited version of his essay titled 'सुदुर्लभा सर्वमनोरमा वाणी'.

The main idea presented in this essay is that there are various kinds of people in this world. The taste and interest of everyone is not the same. As a result, it is difficult to have a speech which can win over everybody. Hence, it is not necessary that every poem or writing will be liked by everybody. With speech also it is the same. Hence we should speak in such a way that everybody likes to listen to it and also see that it does not hurt anyone. Of course, such people are indeed rare.]

लोके यद्वस्तु एकस्मै रोचते, तदन्यस्मै न रोचते इत्यत: विचित्ररुचिरयं संसार: । एकस्मिन् परिवारे जातानां समानाचारविचाराणां जनानामपि भिन्ना भिन्ना रुचिर्भवति, किं पुन: विभिन्नेषु परिवारेषु उत्पन्नानां जनानां वार्ता ? समानपितृकेषु पुत्रेषु कश्चित् मधुरं रोचयते, कश्चित् लवणं कश्चित् चाम्लं रसमिति । एवं हि कश्चित् काव्यं रसयति, कश्चित् नाट्यं, कश्चित् शिल्पं, कश्चित् च गणितम् । एवमेव कस्मैचित् शृंगार: प्रियो भवति, कस्मैचित् वीर:, कस्मैचित् करुण:, कस्मैचित् च हास्यरस: । विरलाय कस्मैचित् जनाय बीभत्सरसोऽपि रोचते इति नानात्वं रुचीनां व्यवस्थितं भवति ।

एवं सति, एका एव वाणी सर्वस्य मानसं संतोषयितुं नार्हति । य: खलु आर्षेण संस्कारेण संस्कृतो भवति, तस्मै मृद्वी ऋज्वी च वाणी रोचते, न तु कर्कशा कुटिला वा । अत: एतै: सह वार्तावसरे एतादृशी वाणी एव उचिता भवति । परंतु य: जड: दुर्व्यसनरत: अलस: च सेवक: भवति, तस्मै तस्याधिप: प्राय: कर्कशां वाणीं वदति, कार्ये च संयोजयति, स्वकीयं प्रयोजनं च संपादयति ।

य: खलु ईर्ष्याग्रस्तो भवति तस्मै परस्य दुर्गुणानुवाद: रोचते स्वस्य च गुणानुवाद: । य: खलु सज्जनो भवति तस्मै परापवाद: कथमपि न रोचते । केचन असूयका: भवन्ति ते हितमपि अनुशासनम् न सहन्ते । तथैव सर्वाङ्गं सुन्दरं सरसं सुभाषितमपि न संतोषयति अल्पज्ञान् ।

यदि सर्वस्य मनोरमा वाणी न शक्यते वक्तुम्, तदा सभामध्ये संगत्य, समितौ समुपस्थाय किं तूष्णीं स्थेयम् किं वा मिथ्या आख्येयम् इति प्रश्न: । अत्रोत्तरं ददाति महाराज: मनु: –

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्विषी ।। इति ॥

एवं व्यवहारेऽपि प्रवृत्ता वाणी सर्वान् समानरूपेण न संतोषयति । वस्तुत: सुदुर्लभा सर्वमनोरमा वाणी । सर्वेऽपि जना: विचक्षणा: न भवन्ति । केचित् मन्दा: इति वा, केचित् अज्ञा: इति वा स्नेहपूर्णां

वाणीमपि भावयितुं न पारयन्ति । एतादृशान् जनान् दृष्ट्वा किं व्यवहारे वाणीप्रयोगः परित्यक्तव्यः ? न हि न हि । मृगाः सन्तीति यवाः नोप्यन्ते ? उप्यन्ते एव । भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रियन्ते ? अधिश्रियन्ते एव । अतः स्वकीयेन सुरुचिपूर्णेन व्यवहारेण जनान् आनन्दयितुं संस्कृता वाणी एव सततं प्रयोक्तव्या ।

Glossary

Noun : (masc.) : शृंगारः Shringar (erotic), one of the nine Rasas of poetry (Similarly **वीरः** Veera **करुणः** Karuna **हास्यः** Hasya **बीभत्सः** Bibhatsa are also rasas of poetry) **सेवकः** servant, worker **अधिपः** master, lord **परापवादः** speaking ill of others **असूयकः** one who is envious (jealous), finding faults even in virtues **अल्पज्ञः** on who knows little **विचक्षणः** genius **मन्दः** mentally challenged **अज्ञः** ignorant **यवः** barley

(Fem.) : समितिः assembly **स्थाली** vessel for cooking, a pot **संस्कृता** cultured

(Neu.) : शिल्पम् artistic skill **प्रयोजनम्** purpose, aim **अनुशासनम्** advice, preaching **सुभाषितम्** saying (epigram)

Pronoun : एकस्मै for one **अन्यस्मै** for another **कश्चित्** someone **कस्मैचित्** for a few one **एतैः** by all these (masc. and neu.) **तस्मै** for him **परस्य** of other **स्वस्य** one's own **केचन** some **सर्वस्य** of all **केचित्** some

Adjective : विचित्ररुचिः having unusual taste / different likings **समानपितृकः** they who have the same father **भिन्ना** different **एका** one **आर्षः** related to seers **जडः** a fool **दुर्व्यसनरतः** absorbed (busy) in bad habits (vices) **अलसः** lazy **मृदु** delicate, soft **ऋज्वी** simple, straight forward **कर्कशा** harsh, cruel **कुटिला** cunning, croocked **मनोरमा** beautiful, attractive **समञ्जसम्** proper, appropriate **सुदुर्लभा** difficult to get, rare (All these adjectives are used here in feminine.)

Compound : वार्तावसरे (वार्तायाः अवसरः वार्तावसरः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । दुर्व्यसनरतः (दुर्व्यसनेषु रतः दुर्व्यसनरतः । सप्तमी तत्पुरुष) । ईर्ष्याग्रस्तः (ईर्ष्यया ग्रस्तः ईर्ष्याग्रस्तः । तृतीया तत्पुरुष) । दुर्गुणानुवादः (दुर्गुणानाम् अनुवादः दुर्गुणानुवादः । षष्ठी तत्पुरुष) । सभामध्ये (सभायाः मध्यः सभामध्यः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । सर्वमनोरमा (सर्वेभ्यः मनोरमा सर्वमनोरमा । चतुर्थी तत्पुरुष) । स्नेहपूर्णाम् (स्नेहेन पूर्णा स्नेहपूर्णा, ताम् । तृतीया तत्पुरुष) । वाणीप्रयोगः (वाण्याः प्रयोगः वाणीप्रयोगः । षष्ठी तत्पुरुष) ।

Participle : संतोषयितुम् (सम् + तुष् – तोषि (प्रेरक क्रिया) + तुम्) वक्तुम् (वच् + तुम्) संगत्य (सम् + गम् + त्वा > य) समुपस्थाय (सम् + उप + स्था + त्वा > य) भावयितुम् (भू – भावि (प्रेरक क्रिया) + तुम्) दृष्ट्वा (दृश् + त्वा) आनन्दयितुम् (आ + नन्द् – नन्दि (प्रेरक क्रिया) + तुम्) ।

Root : First Gana (Atmanepada) **रुच्** (**रोचते**) to like **सह्** (**सहते**) to bear, tolerate

Tenth Gana : (Parasmaipada) **रस्** (**रसयति**) to take interest, to taste **सम् + युज्** (**संयोजयति**) to join (perfectly)

Notes

(1) Meaning : लोके in the world **समानाचारविचाराणाम्** of persons having similar actions and thoughts **रोचते** makes one like **नानात्वम्** variety **व्यवस्थितम्** is decided, is established **एवं सति** when it is like this **तस्याधिपः** his master **संपादयति** achieves, gets **हितमपि** to well-wisher also **स्थेयम्** should stand, should be firm **आख्येयम्** should be told **वक्तव्यम्** should be spoken **अब्रुवन्** who does not speak **विब्रुवन्** who speaks against / lies **किल्विषी** sinful **भावयितुम्** to experience, to feel **न पारयन्ति** are not capable **नोप्यन्ते** are they not sown ? **स्थाल्यः** vessels **न अधिश्रियन्ते** are (vessels) not put on stove ? **आनन्दयितुम्** to delight **प्रयोक्तव्या** should be used.

(2) Sandhi : यद्वस्तु (यत् वस्तु) । रुचिर्भवति (रुचिः भवति) । बीभत्सरसोऽपि (बीभत्सरसः अपि) । तस्याधिपः (तस्य अधिपः) । सज्जनो भवति (सज्जनः भवति) । वापि (वा अपि) । व्यवहारेऽपि (व्यवहारे अपि) । सन्तीति (सन्ति इति) । नोप्यन्ते (न उप्यन्ते) । स्थाल्यो नाधिश्रियन्ते (स्थाल्यः न अधिश्रियन्ते) ।

Exercises

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) कस्मैचित् विरलाय जनाय कः रसः रोचते ? ◯

(क) हास्यरसः (ख) करुणरसः (ग) बीभत्सरसः (घ) शृंङ्गाररसः

(2) आर्षेण संस्कारेण संस्कृताय जनाय कीदृशी वाणी रोचते ? ◯

(क) कर्कशा (ख) ऋज्वी (ग) कुटिला (घ) स्पष्टा

(3) परस्य दुर्गुणानुवादः कस्मै रोचते ? ◯

(क) ईर्ष्याग्रस्ताय (ख) दयाग्रस्ताय (ग) मानग्रस्ताय (घ) अपमानग्रस्ताय

(4) स्नेहपूर्णामपि वाणीं के भावयितुं न पारयन्ति ? ◯

(क) मन्दाः (ख) पण्डिताः (ग) साधवः (घ) नीतिज्ञाः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) कर्कशां वाणीं कः कस्मै वदति ?

(2) ईर्ष्याग्रस्ताय स्वस्य किं रोचते ?

(3) के हितमपि अनुशासनं न सहन्ते ?

(4) सभायां कीदृशं वक्तव्यम् ?

(5) जनान् आनन्दयितुं कीदृशी वाणी प्रयोक्तव्या ?

3. अधोलिखितानि क्रियापदानि ह्यस्तनभूतकालस्य (लङ्लकारस्य) रूपत्वेन परिवर्तयत ।

(1) रोचते ....

(2) अर्हति ....

(3) सहन्ते ....

(4) पारयन्ति ....

4. निम्नलिखितानां पदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) हास्यरसः ....
(2) दुर्व्यसनरतः ....
(3) सुरुचिपूर्णः ....
(4) गुणानुवादः ....
(5) सर्वमनोरमा ....

5. शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	....	स्थाल्यः
(2)	मृगः	....	....
(3)	कर्कशाम्	....	....
(4)	परिवारे	....	....

6. वचनानुसारं धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	....	रोचन्ते
(2)	रसयति	....	....
(3)	....	भवतः	....
(4)	....	....	पारयन्ति
(5)	रोचते	....	....

7. प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

(1) That thing which one likes.
(यत् वस्तु एक रुच्)

(2) People have different likings.
(जन भिन्ना भिन्ना रुचि भू)

(3) Even Subhashita cannot please.
(सुभाषित अपि न संतोषय)

(4) Some people are envious.
(केचन जन असूयक भू)

(5) People are not genius.
(जन विचक्षण न भू)

8. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) How can you say that the world is full of people with multiple likings ?
(2) Who likes soft and simple words ?
(3) What does the envious person like ? Whose ?
(4) How should one speak in the assembly ?
(5) Who cannot feel a loving speech ?

Activity

- Give reasons for your liking of the dialogue which you have heard.
- Collect Shlokas expressing importance of speech.

●

16. अजेयः स भविष्यति

[The following verses have been taken from 'Nitisaara' composed by Chanakya and is mostly advice about polity. Chanakya did not accept the idea that politics could be separated from the family and society. Hence, he included many aspects of human life in his advice about polity.

Chanakya always stressed on the fact that if man is rational and learns to look at the world, then all the things and events of the world can become means to make his life practical and happy. By following these, man can make his life perfect.

We may divide the animals around us into good and bad classes but person like Chanakya found something to learn from each one of them. It is in one such incident that Chanakya found qualities to be learnt from different creatures around us – one from the lion and crane, six from the dog, three from the donkey, five from the crow and four from the cock. These are described in the verses selected here.

In order to make one's life successful and develop one's personality man should be able to inculcate these twenty qualities and follow them in life. From this lesson, we also learn that instead of finding fault with the animals, there are many things that we can learn from them.]

सिंहादेकं बकादेकं षट् शुनः त्रीणि गर्दभात् ।
वायसात्पञ्च शिक्षेच्च चत्वारि कुक्कुटादपि ॥ 1 ॥

प्रभूतमल्पकार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वारम्भेन तत्कुर्यात् सिंहादेकं प्रकीर्तितम् ॥ 2 ॥

सर्वेन्द्रियाणि संयम्य बकवत् पतितो जनः ।
कालदेशोपपन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ 3 ॥

प्राप्ताशी स्वल्पसंतुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः श्वगुणा हि षट् ॥ 4 ॥

अविश्रामं वहेद् भारं शीतोष्णं च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात् ॥ 5 ॥

गूढगार्हस्थ्यचातुर्यं काले चालयसंग्रहम् ।
अप्रमादमनालस्यं पञ्च शिक्षेत वायसात् ॥ 6 ॥

युद्धं च प्रातरुत्थानं भोजनं सह बन्धुभिः ।
स्त्रियमापद्गतां रक्षेत् चतुः शिक्षेत कुक्कुटात् ॥ 7 ॥

य एतान् विंशतिगुणान् आचरिष्यति मानवः ।
कार्यावस्थासु सर्वासु अजेयः स भविष्यति ॥ 8 ॥

Glossary

Noun : (masc.) : गर्दभः donkey **वायसः** crow **कुक्कुटः** cock **बन्धुः** relative

Pronoun : एतान् to these (masc. plural) **सर्वासु** among all (in all) (fem. plural)

Adjective : सुनिद्रः having sound sleep **शीघ्रचेतनः** who awakes immediately

Adverb : प्रभूतम् much, abundant **बकवत्** like a stroke (crane)

Compound : कालदेशोपपन्नानि (कालः च देशः च इति कालदेशौ, इतरेतर द्वन्द्वः । कालदेशाभ्याम् उपपन्नानि कालदेशोपपन्नानि । तृतीया तत्पुरुष) । स्वल्पसंतुष्टः (स्वल्पेन संतुष्टः स्वल्पसंतुष्टः । तृतीया तत्पुरुष) । प्रभुभक्तः (प्रभोः भक्तः प्रभुभक्तः । षष्ठी तत्पुरुष) । शीतोष्णम् (शीतम् च उष्णम् च शीतोष्णम् । समाहार द्वन्द्व) । आलयसंग्रहम् (आलयस्य संग्रहः आलयसंग्रहः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कार्यावस्थासु (कार्याणाम् अवस्था कार्यावस्था, तासु । षष्ठी तत्पुरुष)

Participle : कर्तुम् (कृ + तुम्) । **संयम्य (सम् + यम् + त्वा > य)** ।

Root : Sixth Gana (Parasmaipada) **विद् (विन्दति)** to get, to attain

Notes

(1) Meaning : सिंहादेकम् one from lion **बकादेकम्** one from crane **शुनः** from dog **कुक्कुटादपि** even from cock **प्रकीर्तितम्** is said **कुर्यात्** should be done **कालदेशोपपन्नानि** are obtained (got) with reference to country and time (period) **साधयेत्** should be accomplished **प्राप्ताशी** one who eats what is available **श्वगुणाः** qualities of a dog **ज्ञातव्याः** should be known **अप्रमादम्** carefully, without carelessness **स्त्रियमापद्गताम्** to a woman in difficulty

(2) Sandhi : सिंहादेकम् (सिंहात् एकम्) । बकादेकम् (बकात् एकम्) । कुक्कुटादपि (कुक्कुटात् अपि) । शूरश्च (शूरः च) । स्त्रियमापद्गताम् (स्त्रियम् आपद्गताम्) ।

Exercies

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) सिंहात् कति लक्षणानि शिक्षेत् ? ◯

(क) एकं लक्षणम् (ख) द्वे लक्षणे (ग) त्रीणि लक्षणानि (घ) बहुलक्षणानि

(2) प्रभूतम् शब्दस्य विरुद्धार्थकः कः शब्दः । ◯

(क) शीतम् (ख) अल्पम् (ग) उष्णम् (घ) विभूतम्

(3) गर्दभः अविश्रामं किं वहति ? ◯

(क) गुणम् (ख) भारम् (ग) भागम् (घ) अन्नम्

(4) काकशब्दस्य कः पर्यायः ? ◯

(क) रासभः (ख) कोकिलः (ग) वायसः (घ) केसरी

2. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

	शब्दरूपम्	मूलशब्दः	प्रकारः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
उदाहरणम् :	सिंहात्	सिंह	अकारान्तः	पुल्लिङ्गम्	पञ्चमी	एकवचनम्
(1) नरः	....	....	....	....	....	....
(2) कार्याणि	....	....	....	....	....	....
(3) बन्धुभिः	....	....	....	....	....	....
(4) भारम्	....	....	....	....	....	....

3. गुर्जरभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) What should a man learn from a crane and a crow ?

(2) What qualities does a donkey have ?

(3) What should a man (person) do to be victorious in any situation ?

4. श्लोकपूर्तिं कुरुत ।

(1) प्रभूतमल्पकार्यम् .... प्रकीर्तितम् ।।

(2) प्राप्ताशी .... शुनो गुणाः ।।

5. अनुवादं कृत्वा अर्थविस्तारं कुरुत, तस्य बोधं च लिखत ।

(1) सर्वेन्द्रियाणि संयम्य बकवत् पतितो जनः ।
कालदेशोपपन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥

(2) अविश्रामं वहेद् भारं शीतोष्णं च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत् गर्दभात् ॥

(3) युद्धं च प्रातरुत्थानं भोजनं सह बन्धुभिः ।
स्त्रियमापद्‌गतां रक्षेत् चतुः शिक्षेत कुक्कुटात् ॥

Activity

- Prepare a list in Sanskrit of animals and birds.
- Observe animals and birds you like and note down their characteristics.
- Visit a zoo situated in your town or elsewhere.
- Prepare an album of beasts and birds.

•

17. आचार्यः चरकः

[In ancient India there have been many great Acharyas who have contributed in great measure to many branches of learning. Among these many of them are present with us even today through their writings in their branch of knowledge. One such teacher is Charaka.

Acharya Charaka was a great scholar in Ayurveda. He laid the foundation of the science of medicine. As with many other scholars, in the case of Charaka too, we have very little knowledge about his personal life. But we do have the book written by him with us to this day. The book written by him in Sanskrit is called 'चरकसंहिता'. Anyone who wants to study Ayurveda will certainly have to read this book.

In this lesson we will be introduced to this great scholar of Ayurveda. In addition to that, it is also necessary to imbibe an advice of his. As a body without disease is really precious, each one of us should learn how we can lead a life free from diseases. We can gain this important knowledge from this lesson.]

चरकनाम्ना प्रसिद्धः आचार्यः ख्रिस्तस्य प्रथमशताब्द्यां आयुर्वेदस्य महान् पण्डितः । सः कनिष्कनृपतेः राजवैद्यः आसीत् ।

अस्य आचार्यस्य चरकसंहितानामकः सुप्रसिद्धः ग्रन्थः वर्तते । आयुर्वेदस्य प्राचीनतमेषु विश्वविख्यातेषु

च ग्रन्थेषु अस्य गणना भवति ।

अस्मिन् ग्रन्थे सूत्रस्थानम्, निदानस्थानम्, विमानस्थानम्, शारीरस्थानम्, इन्द्रियस्थानम्, चिकित्सास्थानम्,

कल्पस्थानम्, सिद्धिस्थानम् चेति अष्टौ प्रकरणानि सन्ति । एतेषु सर्वेषु प्रकरणेषु सम्मिल्य विंशत्युत्तर-एकशतम् (120) अध्यायाः सन्ति । अस्य ग्रन्थस्य प्रमाणं द्वादशसहस्रश्लोका-त्मकं वर्तते । अत्र प्रायः सहस्रद्वयम् औषधयोगानां विस्तृतम् व्याख्यानमस्ति । अस्मिन् व्याख्याने ज्वर-रक्तपित्त-उन्माद-अतिसार-प्रमेहादीनाम् उदर-शिरो-हृदयादीनां च रोगाणां निवारकानि विनाशकानि च औषधानि उल्लिखितानि सन्ति । एवं हि मन्यते यत् भारते औषधविज्ञानस्य प्रवर्तकः अयमेवाचार्यः ।

निखिलमपि आयुर्वेदसाहित्यम् आचार्यस्य चरकस्य उच्छिष्टमस्ति । अथ च आयुर्वेदशास्त्रीयं यत् ज्ञानं चरकसंहितायां वर्तते तदेव सर्वत्र वर्तते, चरकसंहितायां यत् नास्ति, तत् कुत्रापि न वर्तते ।

अस्य केचन उपदेशाः स्मर्तव्याः सन्ति । तद्यथा - मनुष्यः केन प्रकारेण रोगरहितः भवितुम् अर्हतीति विषये उपदिशति आचार्यः -

नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगी ।।

अर्थात् यः नरः हितस्य आहारस्य विहारस्य च सेवनं करोति, सर्वं कार्यं समीक्ष्य करोति, विषयेषु नितरामासक्तः न भवति, यः दानं करोति, व्यवहारे समत्वं क्षमाभावं च आचरति, आप्तजनानां सेवां करोति तादृशः नरः अरोगी अर्थात् स्वस्थः भवति ।

अत्र एकः प्रश्नः । 'किम् औषधं विना सम्यक् व्यवहारेणापि जनः रोगरहितः भवितुमर्हती' ति ? तस्येदमुत्तरम् । यदा रोगः शरीरे प्रविष्टो भवति, तदा औषधस्य आवश्यकता भवति । परन्तु शरीरे रोगस्य प्रवेशः एव न स्यात् एतदर्थं मानवेन सम्यक् व्यवहारः करणीय एव । व्यवहारस्यापि स्वास्थ्ये प्रभावो भवतीत्येषः चरकाचार्यस्य उपदेशः ।

Glossary

Noun : (masc.) : ख्रिस्तः Jesus Christ **औषधयोगः** medicine (Medicine prepared from the mixture of different herbs is called 'Aushadha Yoga') **ज्वरः** fever **रक्तपित्तः** leprosy **उन्मादः** a kind of disease related to mind, madness **अतिसारः** dysentry **प्रमेहः** diabetes **प्रवर्तकः** founder

(Fem.) : प्रथम शताब्दी first century **उक्तिः** statement, saying

(Neu.) : तदानीन्तनम् of that time **उदरम्** stomach **निवारकम्** that which removes, cures

Pronoun : अयम् this (masc.) **अस्य** of this (masc.) **एतेषु सर्वेषु** among all these (masc. and neu.) **अस्मिन्** in this (masc.) **केन** by whom (masc.) **यः** who (masc.)

Adjective : प्राचीनतम most ancient **प्रथमा** first **द्वितीया** second **निखिल** whole **तादृश** like him/that **प्रविष्ट** who has entered

Adverb : प्रायः generally **इह** here **अन्यत्र** elsewhere **क्वचित्** somewhere, sometime **कुत्रापि** anywhere **सर्वत्र** everywhere **केचन** some (masc.) **तद्यथा** just as

Participle : सम्मिल्य (सम् + मिल् + त्वा > य) अधिकृत्य (अधि + कृ + त्वा > य) भवितुम् (भू-भव् + तुम्) समीक्ष्य (सम् + ईक्ष् + त्वा > य) ।

Compound : **राजवैद्यः** (वैद्यानाम् राजा राजवैद्यः । or राज्ञः वैद्यः राजवैद्यः । षष्ठी तत्पुरुष) **विश्वविख्यातेषु** (विश्वस्मिन् विख्यातः विश्वविख्यातः, तेषु । षष्ठी तत्पुरुष) **औषधयोगानाम्** (औषधानाम् योगः औषधयोगः, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) **औषधविज्ञानस्य** (औषधस्य विज्ञानम् औषधविज्ञानम्, तस्य । षष्ठी तत्पुरुष) **रोगरहितः** (रोगेण रहितः रोगरहितः । तृतीया तत्पुरुष)

Notes

(1) Meaning : कनिष्कनृपतेः of king named Kanishka **ग्रन्थस्य प्रमाणम्** size of a book / volume (In ancient time there was a method / system to measure the size of a book. In order to know the size of a book, all letters written in the book were counted and divided by 32 or sometimes by 8. Whatever figure was there was considered to be the size of the book.) **द्वादशसहस्त्रश्लोकात्मकः** a volume / book having twelve thousand verses **सहस्त्रद्वयम्** two thousand **निवारकानि** those who remove / cure **विनाशकानि** those who destroy **उच्छिष्टम्** left over after being used **स्मर्तव्याः** worthy to be remembered **हिताहारविहारसेवी** one who eats good food and practises good conduct **समीक्ष्यकारी** one who behaves after thinking **दाता** donor **समः** one having feeling of equality **आप्तोपसेवी** one who serves person who are reliable **अरोगी** free fom disease, healthy

(2) Sandhi : अयमेवाचार्यः (अयम् एव आचार्यः) । चाधिकृत्य (च अधिकृत्य) । यदिहास्ति (यत् इह अस्ति) । यन्नेहास्ति (यत् न इह अस्ति) । उक्तेरयमर्थः (उक्तेः अयम् अर्थः) । विषयेष्वसक्तः (विषयेषु असक्तः) । भवत्यरोगी (भवति अरोगी) भवितुमर्हतीति (भवितुम् अर्हति इति) । तस्येदमुत्तरम् (तस्य इदम् उत्तरम्) ।

Exercise

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) चरकसंहितायाः प्रकरणेषु कति अध्यायाः सन्ति ? ◯

(क) 120 (ख) 122 (ग) 100 (घ) 210

(2) हिताहारविहारसेवी नरः कीदृशो भवति ? ◯

(क) अरोगी (ख) विद्वान् (ग) आप्तसेवी (घ) बलवान्

(3) 'ज्वरः' शब्दस्य अर्थः कः ? ◯

(क) zavera (ख) fever (ग) little (घ) old age

(4) 'उचितः' शब्दस्य विरुद्धार्थः कः ? ◯

(क) निश्चिंतः (ख) अरुचिः (ग) सूचितः (घ) अनुचितः

(5) 'रोगरहितः' शब्दस्य समासप्रकारं लिखत । ◯

(क) षष्ठी तत्पुरुष (ख) द्वितीया तत्पुरुष (ग) तृतीया तत्पुरुष (घ) पञ्चमी तत्पुरुष

(6) 'कुत्रापि' शब्दस्य योग्यसन्धिविच्छेदं दर्शयत । ◯

(क) कुत्रा + अपि (ख) कुत्र + अपि

(ग) कु + तत्र + अपि (घ) कु + त्रापि

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) आचार्यचरकस्य कः ग्रन्थः सुप्रसिद्धः वर्तते ?

(2) चरकस्य ग्रन्थे कस्य व्याख्यानं वर्तते ?

(3) औषधस्य आवश्यकता कदा भवति ?

(4) स्वास्थ्ये कस्य प्रभावो भवति ?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कस्य, केन, कः, कस्मै)

(1) <u>चरकाचार्यस्य</u> चरकसंहितानामकः सुप्रसिद्धः ग्रन्थः वर्तते ।

(2) <u>चरकाचार्यः</u> भारते औषधविज्ञानस्य प्रवर्तकः इति मन्यते ।

(3) <u>मानवेन</u> सम्यक् व्यवहारः करणीयः ।

4. वर्गसहितं अनुनासिकपदं लिखत ।

उदा. संजातः च वर्गः सञ्जातः

(1) परंतु .... (2) तदानींतनम् ....

(3) संमिल्य .... (4) अंगम् ....

5. स्वभाषायाम् अनुवादं कुरुत ।

(1) आयुर्वेदस्य प्राचीनतमेषु विश्वविख्यातेषु च ग्रन्थेषु अस्य गणना भवति ।

(2) अत्र प्रायः सहस्रद्वयम् औषधयोगानां विस्तृतं व्याख्यानमस्ति ।

(3) निखिलमपि आयुर्वेदसाहित्यम् आचार्यचरकस्य उच्छिष्टमस्ति ।

(4) यः नरः हितस्य आहारस्य विहारस्य च सेवनं करोति सः रोगरहितो भवति ।

(5) यदा रोगः शरीरे प्रविष्टो भवति तदा औषधस्य आवश्यकता भवति ।

•

18. बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता

[The following story has been taken from the collection of stories called Panchatantra which is a unique work in Sanskrit literature and is known all over the world. The creator of Panchatantra is Vishnu Sharma. He wrote this work in order to make the sons of King Amarashakti excel in state-craft within a period of six months. In this मित्रभेद:, मित्रप्राप्ति:, काकोलूकीयम्, लब्धप्रणाश: and अपरीक्षितकारकम् (Mitrabheda, Mitraprapti, Kakolukiyam, Labdhapranasha, Aparikshitakaraka) are the five sections that have been dealt with and hence the book is called Panchatantra.

At the beginning of each section, there is the setting of one story and then many other stories follow as a part of that. In this work we see a collection of unique fables which have been imaginatively written in a combination of prose and poetry. In each story special importance has been paid to seeing how the intelligence of an individual can be increased. In each story the theme is taken ahead by presenting ideas both in favour of and against that particular one. Because of this unusual style of narrative, the reader gets precious advice in addition to enjoyment.

While studying this lesson, in addition to learning how to sense future danger and how it can be overcome we shall also learn the proper use of indeclinables etc.]

कस्मिंश्चित् वने खरनखर: नाम सिंह: प्रतिवसति स्म । स: कदाचित् इतस्तत: परिभ्रमन् क्षुधार्त: न किञ्चिदपि आहारं अलभत । तत: सूर्यास्तसमये एकां महतीं गुहां दृष्ट्वा स: अचिन्तयत् – ''नूनम् एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीव: आगच्छति । अत: अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि'' इति ।

एतस्मिन् अन्तरे गुहाया: स्वामी दधिपुच्छ: नाम शृगाल: समागच्छत् । स च यावत् पश्यति तावत् सिंहपदपद्धति: गुहायां प्रविष्टा, न च बहिरागता अपश्यत् । शृगाल: अचिन्तयत् – ''अहो विनष्टोऽस्मि । नूनम् अस्मिन् बिले सिंह: अस्तीति तर्कयामि । तत् किं करवाणि ?'' एवं विचिन्त्य दूरस्थ: रवं कर्तुमारब्ध: – ''भो बिल ! भो बिल ! किम् न स्मरसि यन्मया त्वया सह समय: कृतोऽस्ति यत् यदाहं बाह्यत: प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि ? यदि त्वं मां न आह्वयसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि इति ।''

अथ एतच्छ्रुत्वा सिंह: अचिन्तयत् – 'नूनमेषा गुहा स्वामिन: सदा समाह्वानं करोति । परन्तु मद्भयात् न किञ्चित् वदति ।' तदहम् अस्य आह्वानं करोमि । एवं स: बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति । इत्थं विचार्य सिंह:

सहसा शृगालस्य आह्वानमकरोत् । सिंहस्य उच्चगर्जनस्य प्रतिध्वनिना सा गुहा उच्चैः शृगालम् आह्वयत् । अनेन अन्येऽपि पशवः भयभीताः अभवन् । शृगालोऽपि ततः दूरं पलायमानः इममपठत् –

अनागतं यः कुरुते स शोभते
स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।
वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा
बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ।।

Glossary

Noun : (masc.) : (खरनखरः this is a name) **क्षुधार्तः** one suffering from hunger **जीवः** being **निगूढः** hidden (दधिपुच्छः name of a fox) **शृगालः** fox **रवः** noise, sound **समयः** condition, rule

(Fem.) : **गुहा** cave **सिंहपदपद्धतिः** foot print of a lion **प्रतिध्वनिः** echo **जरा** oldage

(Neu.) : **बिलम्** hole **भयम्** fear

Pronoun : **एतस्याम्** in this (fem.) **एतस्मिन्** in this (masc.) **अस्मिन्** in this (masc.) **मया** by me **त्वया** by you **माम्** to me **एषा** this (fem.) **अस्य** of this **अनेन** by this **अन्ये** others **इमम्** to him (masc.) **मे** my (this is an optional form of मम genetive singular of **अस्मद्** and it is never used in the beginning of a sentence.)

Adjective : **दूरस्थ** who stays far **कृत** done **अनागत** one who has not come

Adverb : **कस्मिंश्चित्** some one **किञ्चिदपि** even little **अत्रैव** here only **यावत्** as long as **तावत्** till then **बाह्यतः** from outside **अथ** now **एवम्** thus **इत्थम्** in this way **सहसा** suddenly **उच्चैः** loudly

Compound : क्षुधार्तः (क्षुधया आर्तः, तृतीया तत्पुरुष) । सूर्यास्तसमये (सूर्यस्य अस्तः सूर्यास्तः । सूर्यास्तस्य समयः सूर्यास्तसमयः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । सिंहपदपद्धतिः (सिंहस्य पदानि सिंहपदानि । सिंहपदानां पद्धतिः सिंहपदपद्धतिः । षष्ठी तत्पुरुष) भयभीताः (भयेन भीताः, तृतीया तत्पुरुष) अनागतम् (न आगतम् अनागतम्, नञ् तत्पु.)

Participle : **दृष्ट्वा** (दृश् + त्वा) । **भूत्वा** (भू + त्वा) । **श्रुत्वा** (श्रु + त्वा) । **प्रविश्य** (प्र + विश् + त्वा > य) ।

Root : First Gana (Parasmaipada) **प्रति + वस्** (प्रतिवसति) to live, to stay **स्मृ** (स्मरति) to remember **प्रति + आ + गम् – गच्छ्** (प्रत्यागच्छति) to come back, to return **आ + ह्वे - ह्वय्** (आह्वयति) to call **पठ्** (पठति) to read, to study

(Atmanepada) **शुभ्** (शोभते) to adorn

Tenth Gana (Parasmaipada) **तर्क्** (तर्कयति) to imagine, to guess

Notes

(1) Meaning : परिभ्रमन् wandering **क्षुधार्तः** hungry **निगूढो भूत्वा** having hidden **तर्कयामि** I think, to guess **किं करवाणि** what do I do ? **दूरस्थः** standing far away **आकारयिष्यति** you will welcome / call **भोज्यम्** food, meal **आह्वानमकरोत्** called **उच्चगर्जनस्य** of loud roaring **पलायमानः** running away **कुरुते** does **शोच्यते** is grieved for **संस्थस्य** to one who is residing / staying **न कदापि मे श्रुता** I have never heard

(2) Sandhi : इतस्ततः (इतः ततः) । कोऽपि (कः अपि) । अत्रैव (अत्र एव) । निगूढो भूत्वा (निगूढः भूत्वा) । बहिरागता (बहिः आगता) । विनष्टोऽस्मि (विनष्टः अस्मि) । यन्मया (यत् मया) । कृतोऽस्ति (कृतः अस्ति) । यदाहम् (यदा अहम्) । एतच्छ्रुत्वा (एतत् श्रुत्वा) । अन्येऽपि (अन्ये अपि) । शृगालोऽपि (शृगालः अपि) । करोत्यनागतम् (करोति अनागतम्)। वनेऽत्र (वने अत्र) ।

Exercise

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) कीदृशः सिंहः वने इतः ततः परिभ्रमणम् अकरोत् ? ◯

(क) तृषार्तः (ख) क्षुधार्तः (ग) भयार्तः (घ) निगूढः

(2) शृगालस्य नाम किम् आसीत् ? ◯

(क) खरनखरः (ख) मदोन्मत्तः (ग) दीर्घपुच्छः (घ) दधिपुच्छः

(3) शृगालस्य गुहायां कः प्रविष्टः ? ◯

(क) शृगालः (ख) सिंहः (ग) गजः (घ) शशकः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) सूर्यास्तसमये सिंहः किम् अपश्यत् ?

(2) शृगालः कस्य पदपद्धतिम् अपश्यत् ?

(3) शृगालस्य वचनं श्रुत्वा सिंहः किम् अकरोत् ?

(4) बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता – इति वाक्यं कः वदति ?

3. घटना-क्रमानुसारं वाक्यानि लिखत ।

(1) शृगालः अपि ततः दूरं पलायमानः इमम् अपठत् ।

(2) क्षुधार्तः सिंहः किञ्चिदपि आहारं न अलभत ।

(3) इत्थं विचार्य सिंहः सहसा शृगालस्य आह्वानम् अकरोत् ।

(4) भो बिल ! भो बिल ! किं न स्मरसि ।

(5) अतः अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि ।

(6) यदि त्वं मां न आह्वयसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि ।

4. कृदन्तप्रकारं लिखत ।

(1) दृष्ट्वा .... (2) भूत्वा .... (3) विचिन्त्य ....

(4) कर्तुम् .... (5) प्रविश्य ....

5. स्म-प्रयोगेण क्रियापदानि परिवर्तयत ।

(1) अचिन्तयत् (2) अगच्छत् (3) अपठत् (4) अवसत्

6. समासप्रकारं लिखत ।

(1) सूर्यास्त: (2) पदपद्धति: (3) भयभीता: (4) गर्जनप्रतिध्वनि:

7. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) What did the lion think looking at the cave in the evening ?

(2) What did the jackal, the owner of cave think seeing the foot-prints near his cave ?

(3) Staying away from the cave, what condition did the jackal remind the cave of ?

(4) What is the moral of this story ?

(5) What did the jackal say while going ?

8. मातृभाषायाम् अनुवादं लिखत ।

(1) अत: अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि ।

(2) नूनम् अस्मिन् बिले सिंह: इति तर्कयामि ।

(3) यदि त्वं मां न आह्वयसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि ।

(4) एवं स: बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति ।

(5) अनेन अन्ये अपि पशव: भयभीता: अभवन् ।

(6) बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ।

9. अव्ययपदानाम् अर्थं लिखत ।

(1) यदा .... (2) तथा .... (3) कुत्र ....

(4) इत: .... (5) सर्वदा ....

Activity

- Write a story of any animal in your own words.

19. विनोदपद्यानि

[There are many characteristics of Sanskrit like proper connection of words in a sentence, Sandhi, Samasa (compound), multiple meanings of a word etc. Poets have made a combination of these characteristics in order to create wonders in their literature. In this way, they have received immense praise through their works. Many poets have attained immortality by the composition of unique verses.

We find many anthologies of such compositions. From all those we present just eight verses here. Of these the first five are of the 'Prahelika' form. The next five have been selected keeping in mind the characteristics mentioned above and are of different types of unique verses.

By studying the following aesthetic verses, in addition to experiencing joy one will also learn about the speciality of various things, certain historical facts as well as moral values.]

कं संजघान कृष्णः का शीतलवाहिनी गङ्गा ।
के दारपोषणरताः कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ॥1॥

तातेन कथितं पुत्र लेखं लिख ममाज्ञया ।
न तेन लिखितो लेखः पितुराज्ञा न लोपिता ॥2॥

सीमन्तिनीषु का शान्ता राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः ।
विद्वद्भिः का सदा वन्द्या चात्रैवोक्तं न बुध्यते ॥3॥

व्रजन्ति पद्मानि कदा विकासम्
प्रिया गते भर्तरि किं करोति ।
रात्रौ च नित्यं विरहातुरा का
सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी ॥ 4 ॥

आदौ नकारः परतो नकारः मध्ये नकारेण हतो दकारः ।
एवं नकारत्रयसंयुतस्य का दानशक्तिः खलु नन्दनस्य ॥5॥

एको न विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयुं गताः ।
विंशतिः पुनरायाताः एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥ 6 ॥
तुरोऽहं प्रथमं हित्वा चरोऽस्मि मध्यमं विना ।
आद्यमध्यान्तिमैर्युक्तः को भवामि वदन्तु भोः ॥ 7 ॥
अहं च त्वं च राजेन्द्र लोकनाथावुभावपि ।
बहुव्रीहिरहं राजन् षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ॥ 8 ॥

Glossary

Noun : (masc.) : लेखः an article **नकारः** letter **'न'** of alphabet **दकारः** letter **'द'** of alphabet **नन्दन** name of a man (here in the beginning and at the end letter **'न'** negative meaning 'not' and **'द'** had the meaning 'donate / give'. But that disappeared as the letter **'न्'** comes in between in word **नन्दन.** So how can Nandana give charity ? This secret is hidden here.) **बहुव्रीहिः** a name of compound **षष्ठी तत्पुरुषः** a name of a compound.

(Fem.) : गङ्गा river Ganga **सीमन्तिनी** woman who is married **प्रिया** beloved, wife **चक्रवाकी** femal Chakravaka bird **विंशति** twenty (number) **सरयु** river Sarayu (Ayodhya is situated on its bank.)

(Neu.) : शीतम् coolness **पद्मम्** lotus

Compound : गुणोत्तमः (गुणेषु उत्तमः । सप्तमी तत्पुरुष) । विरहातुरा (विरहेण आतुरा । तृतीया तत्पुरुष) सूर्योदये (सूर्यस्य उदयः सूर्योदयः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । दानशक्तिः (दानस्य शक्तिः । षष्ठी तत्पुरुष) आद्यमध्यान्तिमैः (आद्यः च मध्यः च अन्तिमः च आद्यमध्यान्तिमाः, तैः । इतरेतर द्वन्द्व) । राजेन्द्रः (राज्ञाम् इन्द्रः, षष्ठी तत्पुरुष) । लोकनाथौ (बहुव्रीहिपक्षे – लोकाः जनाः नाथाः स्वामिनः यस्य सः – एवंविधः अहम् – निर्धनः, याचकत्वात् । षष्ठीतत्पुरुषपक्षे – लोकानाम् जनानाम् नाथः स्वामी – एवंविधः, त्वम् राजा, पालकत्वात् ।)

Root : First Gana : (Atmanepada) **बाध् (बाधते)** to harrass, to disturb, to trouble

Fourth Gana : (Atmanepada) **बुध् (बुध्यते)** to know

Notes

(1) Meaning : कं संजघान who killed ? (In other context कंसं जघान killed Kansa) **का शीतलवाहिनी** who gives coolness. (In other context काशीतलवाहिनी flowing in the plains of Kashi) **के दारपोषणरताः** who are busy in maintaing family (In other context केदारपोषणरताः busy in looking after farm/field (Kedar) **कं बलवन्तम्** to which strong person (In other context – कम्बलवन्तम् one having blanket) **न तेन** not by him (नतेन - he, who is humble in other context) **सीमन्तिनीषु का शान्ता** who is calm among married women (By placing first and last letter of the charan together we get answer – सीता । In the same way, answers of other charan are

– Rama, Vidya) **अत्रैवोक्तम् न बुध्यते** It is given here, but not understood **गते भर्तरि** when the husband dies **रोदिति** weeps **नकारत्रयसंयुतस्य नन्दनस्य** by Nandan a who includes letter न thrice **एको न विंशतिः स्त्रीणाम्** one man and twenty women (in other context - एकोनविंशति स्त्रीणाम् Nineteen of those ladies) **तुरोऽहं प्रथमं हित्वा** I am **तुर** in absence of first letter **चरोऽस्मि मध्यमं विना** I am **'चर'** in absence of middle letter **आद्यमध्यान्तिमैर्युक्तः** that which is joined with the first, middle and last letter **कः भवामि** who I would be ? **वदन्तु** say, tell **लोकनाथावुभावपि** we both are Lokanatha.

(2) Sandhi : चात्रैवोक्तम् (च अत्र एव उक्तम्) । तुरोऽहम् (तुरः अहम्) । को भवामि (कः भवामि) । लोकनाथावुभावपि (लोकनाथौ उभौ अपि) । बहुव्रीहिरहम् (बहुव्रीहिः अहम्) ।

Exercies

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) कंसं कः जघान ? ◯

(क) कृष्णः (ख) भीमः (ग) बलरामः (घ) उग्रसेनः

(2) केन कथितं पुत्र लेखं लिख इति ? ◯

(क) कृष्णेन (ख) मित्रेण (ग) तातेन (घ) स्वयमेव

(3) राजा कः अभूत् गुणोत्तमः ? ◯

(क) युधिष्ठिरः (ख) रामः (ग) कृष्णः (घ) विभीषणः

(4) व्रजन्ति पद्मानि कदा विकासम् ? ◯

(क) सूर्योदये (ख) प्रातःकाले (ग) प्रभाते (घ) मध्याह्ने

(5) एकः केन भक्षितः ? ◯

(क) सिंहेन (ख) व्याघ्रेण (ग) रोगेण (घ) ध्वनिना

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) पुत्रेण कस्य आज्ञा न लोपिता ?

(2) चक्रवाकी कदा विरहातुरा भवति ?

(3) प्रिया गते भर्तरि किं करोति ?

(4) नकारत्रयसंयुक्तस्य नन्दनस्य का नास्ति ?

(5) विद्वद्भिः का सदा वन्द्या ?

(6) शीतं कं न बाधते ?

3. निम्नलिखितानां पदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) गुणोत्तमः .... (2) विरहातुरा .... (3) सूर्योदयः ....

(4) दानशक्तिः .... (5) लोकनाथः ....

4. प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि विरचयत ।

(1) What a powerful man does not suffer from cold ?

(किम् बलवत् शीत न बाध् ।)

(2) King Rama has best qualities.

(नृप राम गुणोत्तम अस् ।)

(3) When does a lotus blossom ?

(पद्म कदा विकास व्रज् ?)

(4) There is 'न' in the beginning and at the end.

(आदि नकार अस् परतः अपि नकार अस् ।)

(5) I am तुर when first letter is removed.

(प्रथम वि + हा + त्वा > य अस्मद् 'तुर' अस् ।)

5. मातृभाषायाम् उत्तरत ।

(1) कं संजघान कृष्णः । What are the two meanings of this sentence ?

(2) Why is Nandana not able to donate ?

(3) In fact how many persons went for bathing ?

(4) Why a king and a beggar are called Lokanatha ?

6. श्लोकाननुलक्ष्य यथायोग्यं संयोजयत ।

क	ख
(1) एको न विंशतिः स्त्रीणाम्	(1) चात्रैवोक्तं न बुध्यते ।
(2) बहुव्रीहिरहं राजन्	(2) स्नानार्थं सरयुं गता ।
(3) विद्वद्भिः सदा वन्द्या	(3) खलु नन्दनस्य ।
(4) तातेन कथितं पुत्र	(4) पाण्डवाः हर्षमागताः ।
(5) का दानशक्तिः	(5) षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ।
	(6) लेखं लिख ममाज्ञया ।

Activity

- Collect riddles in other languages.
- Collect the compounds having dual meaning like 'Lokanatha' and write meaning of them.
- Collect Sanskrit sentences having more than one meaning.

20. संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यम्

[Sanskrit has many distinguishing qualities. First, it is an ancient language of our country. Secondly, it is our cultural national language. It is the bearer for India's ancient culture and civilization. Moreover, Sanskrit is the mother of not only Indian languages but also of many languages of the world.

The fame of Sanskrit is universal. But it is no longer the language of everyday use as it once was in the past. Hence people are not able to feel a sense of oneness with the language. Mankind should come to know the greatness of Sanskrit. In this lesson, an attempt has been made to move in that direction.

A beginning is being made here to explain the special features of Sanskrit, the ability the language has for expression and the various alternatives that exist for this expression.]

वयं जानीमः यत् संस्कृतभाषा सर्वासां भारतीयभाषाणां जननी वर्तते । अथ च संसारे याः भाषाः सन्ति तासु सा प्राचीनतमा भाषा । अस्याः भाषायाः अनेकविधं वैशिष्ट्यम् अस्ति । अत्र उदाहरणरूपेण किञ्चित् वैशिष्ट्यं प्रदर्शयामः ।

प्रथमं वैशिष्ट्यम् । संसारस्य समस्तेषु पुस्तकालयेषु प्राचीनतमः ग्रन्थः वर्तते ऋग्वेदः । अयमपि संस्कृतभाषायाः एव ग्रन्थः । एवं संसारस्य प्रथमं पुस्तकमपि संस्कृतस्यैव वर्तते न तु कस्याश्चित् अन्यस्याः भाषायाः ।

द्वितीयं वैशिष्ट्यम् । संस्कृतभाषाया: या वर्णमाला अस्ति, तत्र य: वर्णक्रम: निर्धारित: वर्तते, स: वैज्ञानिक: तार्किक: च अस्ति । प्रकृतित: सर्वेभ्य: मानवेभ्य: यत् उच्चारणतन्त्रं प्राप्तम् अस्ति, तस्य अनुसरणं कृत्वा अत्र वर्णमालायां वर्णानां क्रम: निर्धारितो वर्तते । उच्चारणतन्त्रस्य अनुसारम् अकारस्य उच्चारणम् प्रथमं भवति । अत: वर्णमालायाम् अकार: प्रथम: वर्तते । एवमेव व्यञ्जनवर्णेषु ककारस्य क्रम: पूर्वं चकारस्य च क्रम: पश्चात् वर्तते तस्यापि कारणमिदमेव । अन्यासु भाषासु या: वर्णमाला: सन्ति, तत्र एतादृश: तार्किक: वैज्ञानिकश्च क्रम: न मिलति ।

तृतीयं वैशिष्ट्यम् । आचार्येण पाणिनिना विरचितम् अष्टाध्यायीनाम्ना प्रसिद्धं संस्कृतव्याकरणं मानवमस्तिष्कस्य सर्वोत्तमा कृति: वर्तते । एतादृशं व्याकरणम् अन्यत्र न उपलभ्यते ।

चतुर्थं वैशिष्ट्यम् । संस्कृतभाषायां महाभारतनाम्ना प्रसिद्ध: एक: ग्रन्थ: वर्तते । स: लक्षश्लोक-परिमित: । एतादृश: विशालकाय: ग्रन्थ: निखिलेऽपि संसारे नास्ति । इदमपि संस्कृतस्य अपरं वैशिष्ट्यम् ।

पञ्चमं वैशिष्ट्यम् । रामायणम् नाम सुप्रसिद्धम् आदिकाव्यम् अस्ति । पुरातने भारते अयं ग्रन्थ: अनेकासु लिपिषु लिखित: । सम्प्रति स: नेवारी, मैथिली, बंगाली, देवनागरी, तेलगु, ग्रन्थ, मलयालम, शारदा इत्यादिषु लिपिषु लिखित: मिलति । संस्कृतभाषाया: एतादृशा: बहवो ग्रन्था: सन्ति ये प्राचीनकाले अनेकासु लिपिषु लिखिता: । एतादृश: उपक्रम: अपि संस्कृतस्यैव वैशिष्ट्यम् वर्तते ।

षष्ठं वैशिष्ट्यम् । संस्कृतभाषाया: पञ्चतन्त्रनामक: ग्रन्थ: प्राय: विश्वस्य सर्वासु भाषासु अनूदित: वर्तते । एतादृशं सौभाग्यम् अन्यस्या: कस्याश्चित् भाषाया: ग्रन्थेन अद्यावधि न प्राप्तम् ।

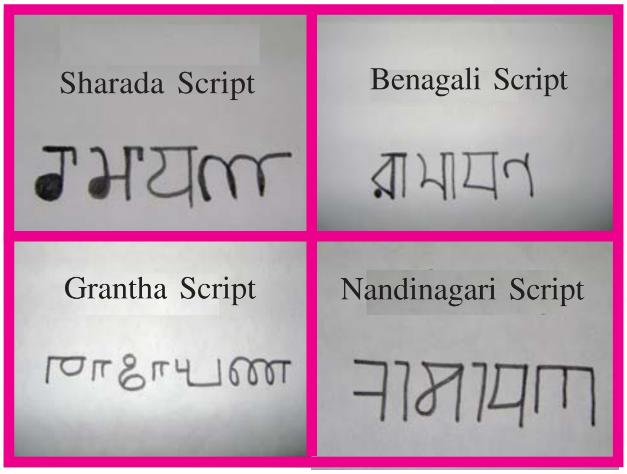

सप्तमं वैशिष्ट्यम् । संस्कृतसाहित्ये दशकुमारचरितनाम्ना प्रसिद्धम् कथापुस्तकम् वर्तते । तस्य सप्तमे उच्छ्वासे एकं पात्रं प-वर्गप्रयोगरहितानि वाक्यानि वदति । वर्णमालाया: अमुकान् वर्णान् विहाय संवादकरणं संस्कृते एव संभवति, नान्यत्र ।

अष्टमं वैशिष्ट्यम् । एकस्य वर्णस्य प्रयोगेण काव्यकरणम् संस्कृते एव संभवति । महाकविना माघेन विरचिते शिशुपालवधमहाकाव्ये दकारस्य नकारस्य च एकमात्रस्य वर्णस्य प्रयोगेण निर्मितानि पद्यानि अस्य प्रमाणानि सन्ति ।

एवम् संस्कृतस्य अनेकानि वैशिष्ट्यानि सन्ति ।

Glossary

Noun : (masc.) : अकार: letter अ first vowel of alphabet **ककार:** letter क first letter of consonants.

(Fem.) : प्रकृति: nature

(Neu.) : वैशिष्ट्यम् speciality, special feature **मस्तिष्कम्** head, brain

Adjective : प्राचीनतम most ancient **तादृश** like that **एतादृश** like this **एकाधिक** more than one.

Adverb : प्राय: generally **अद्य** today

Compound : पुस्तकालय: (पुस्तकानाम् आलय: पुस्तकालय: । षष्ठी तत्पुरुष) । कथापुस्तकम् (कथानाम् पुस्तकम् कथापुस्तकम् । षष्ठी तत्पुरुष) । वर्णमाला (वर्णानां माला वर्णमाला । षष्ठी तत्पुरुष) । मानवमस्तिष्कम् (मानवस्य मस्तिष्कम् मानवमस्तिष्कम् । षष्ठी तत्पुरुष) । शिशुपालवध: (शिशुपालस्य वध: शिशुपालवध: । षष्ठी तत्पुरुष) ।

Root : (Sixth Gana) (Parasmaipada) **मिल्** **(मिलति)** to meet

Notes

(1) Meaning : सर्वासाम् of all (fem.) **उपलभ्यन्ते** are obtained/got **अनुदित:** is translated **प-प्रयोगरहितानि** (use of sentences having words) without the letters of प-वर्ग (i.e., प, फ, ब, भ and म) **विहाय** leaving **प्रकृतित:** from nature.

(2) Sandhi : संस्कृतस्यैव (संस्कृतस्य एव) । निर्धारितो वर्तते (निर्धारित: वर्तते) । कारणमिदमेव (कारणम् इदम् एव) । वैज्ञानिकश्च (वैज्ञानिक: च) निखिलेऽपि (निखिले अपि) । बहवो ग्रन्था: (बहव: ग्रन्था:) ।

Exercise

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) संस्कृतभाषायां लक्षश्लोकपरिमितः ग्रन्थः कः ? ◯

(क) महाभारतम् (ख) रामायणम् (ग) दशकुमारचरितम् (घ) विष्णुपुराणम्

(2) संसारस्य प्राचीनतमः ग्रन्थः .... वर्तते । ◯

(क) रामायणम् (ख) भागवतपुराणम् (ग) ऋग्वेदः (घ) यजुर्वेदः

(3) मुखतः उच्चारणकाले कस्य स्वर-वर्णस्य प्रादुर्भावः प्रथमं भवति ? ◯

(क) एकारस्य (ख) उकारस्य (ग) ईकारस्य (घ) अकारस्य

(4) संस्कृतस्य वर्णमालायां वर्णानां क्रमः कस्य आधारेण निर्धारितः अस्ति ? ◯

(क) व्यञ्जनस्य (ख) स्वरस्य (ग) उच्चारणतन्त्रस्य (घ) वर्णस्य

(5) दशकुमारचरितस्य कतमे उच्छ्वासे प-वर्गप्रयोगरहितानि वाक्यानि सन्ति ? ◯

(क) सप्तमे (ख) पञ्चमे (ग) द्वितीये (घ) अष्टमे

(6) पाणिनिना रचितस्य व्याकरणस्य किं नाम ? ◯

(क) पञ्चाक्षरी (ख) शताध्यायी (ग) अष्टाध्यायी (घ) अष्टाङ्गी

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) संस्कृतभाषायाः कः ग्रन्थः सर्वासु भाषासु अनूदितः वर्तते ?

(2) व्यञ्जनवर्णेषु कस्य क्रमः प्रथमः वर्तते ?

(3) माघेन रचितस्य काव्यस्य नाम किं वर्तते ?

(4) ऋग्वेदः कीदृशः ग्रन्थः वर्तते ?

(5) महाभारते कति श्लोकाः सन्ति ?

3. रेखाङ्कितपदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(किम्, कस्मिन्, कः, कासाम्)

(1) संस्कृतस्य <u>वैशिष्ट्यं</u> प्रदर्शयामः ।

(2) <u>ऋग्वेदः</u> प्राचीनतमः ग्रन्थः वर्तते ।

(3) संस्कृतभाषा <u>भारतीयभाषाणां</u> जननी ।

(4) पञ्चतन्त्रनामकः ग्रन्थः <u>सर्वासु भाषासु</u> अनूदितः वर्तते ।

4. शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	ग्रन्थेन	....	....
(2)	....	....	वाक्यानि
(3)	....	....	सप्तमेषु
(4)	आचार्यः	....	....
(5)	....	....	भाषासु

5. प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

(1) There are many books written in Sanskrit language.

संस्कृतभाषा अनेक ग्रन्थ वृत् ।

(2) World's first book is Rigveda.

संसार प्रथम पुस्तक ऋग्वेद अस् ।

(3) The famous Adikavya is Ramayana.

रामायण प्रसिद्ध आदिकाव्य वृत् ।

(4) This is also a special feature of Sanskrit.

इदम् अपि संस्कृत वैशिष्ट्य वृत् ।

6. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) Write two specialities of Sanskrit.

(2) Write about special characteristics of Sanskrit alphabet (वर्णमाला).

(3) Write a note about speciality of Dashakumaracharitam.

Activity

- Collect maxims found in Sanskrit.
- Make a list of Sanskrit magazines.

अभ्यास 1 : पुनरावर्तनम्

Revision of कर्तृकारक and verb forms of present tense

Read the following sentences :

(1) सः छात्रः वेदं पठति ।

(2) हे बालक, त्वं वेदं पठसि ।

(3) अहम् प्रातः वेदं पठामि ।

In Standard 8, we have already learnt this type of (sentence) construction. Before proceeding further, let us revise them again.

In above sentences, root पठ् is used. But forms of root पठ् are different. As for example – In first sentence, it is पठति, in second sentence, it is पठसि and in third sentence, it is पठामि. It is carefully necessary to know the reason of this change. If we read these sentences attentively, it seems that –

(1) with सः, पठति is used.

(2) with त्वम्, पठसि is used, whereas

(3) with अहम्, पठामि is used.

The word-form used here सः, त्वम् and अहम् are nominative (प्रथमा) singular of pronouns तद्, युष्मद् and अस्मद् respectively. Similar change is seen in forms of dual and plural of nominative case. This can be understood form the following :

Present Tense (लट्लकार)

	Singular	Dual	Plural
Uttam Purusha (First Person)	अहम् पठामि	आवाम् पठावः	वयम् पठामः
Madhyam Purusha(Second Person)	त्वम् पठसि	युवाम् पठथः	यूयम् पठथ
Anya Purusha (Third Person)	सः पठति	तौ पठतः	ते पठन्ति

So, we have to remember that when in a sentence त्वम्, युवाम् or यूयम् (युष्मद् – प्रथमा) is used, then verb form पठसि, पठथः or पठथ is used respectively and when अहम्, आवाम्, वयम् is used forms like पठामि, पठावः पठामः are used respectively. When in a sentence any noun other than these is used, verb forms like पठति, पठतः, पठन्ति are used according to number (i.e., singular, dual and plural). Mostly in Sanskrit sentences, पद (words) like सः, अहम् etc. are referred to, but are not used, For e.g. रामायणं पठामि । Here word अहम् (of अस्मद्) is not used physically (in writing) yet in a sentence (अहं रामायणं पठामि ।) is understood on the basis of पठामि. (Similarly it should be understood in other cases also.)

This year, in addition to present tense we are going to learn the past tense and future tense (of both Parasmaipada and Atmanepada) verbs too. Similar change is seen in the forms of all the verbs. Hence, while constructing a sentence, this thing should be kept in mind. (The past tense and future tense forms of verb are given in next lesson.)

Exercise

1. समुचितेन क्रियापदेन रिक्तानां स्थानानां पूर्तिः करणीया ।

(1) देवगणाः मेधाम् .... । (यच्छति, यच्छतः, यच्छन्ति)

(2) वयम् अग्निम् .... । (पूजयामि, पूजयामः, पूजयति)

(3) अधीशः पाठशालाम् .... । (गच्छति, गच्छामि, गच्छसि)

(4) हे छात्राः, यूयम् मन्त्रान् .... । (लिखति, लिखथ, लिखथः)

(5) सामगाः .... । (गायति, गायसि, गायन्ति)

2. सूचनानुसारं शब्दरूपं चिनुत ।

(1) हस्, अन्य-पुरुष-द्विवचनम् । (हसति, हसामः, हसतः)

(2) चल्, मध्यम-पुरुष-बहुवचनम् । (चलामि, चलथ, चलथः)

(3) खेल्, उत्तम-पुरुष-बहुवचनम् । (खेलति, खेलामः, खेलथ)

(4) खाद्, अन्य-पुरुष-बहुवचनम् । (खादसि, खादथ, खादन्ति)

(5) पा-पिब्, उत्तम-पुरुष-एकवचनम् । (पिबामि, पिबसि, पिबति)

(6) गम्-गच्छ्, मध्यम-पुरुष-द्विवचनम् । (गच्छन्ति, गच्छतः, गच्छथः)

3. योग्यं शब्दरूपं चिनुत ।

(1) .... पश्यामि । (अहम्, वयम्, त्वम्)

(2) .... तिष्ठावः । (तौ, आवाम्, वयम्)

(3) अहं गृहम् .... । (गच्छति, गच्छतः, गच्छामि)

(4) .... नश्यति । (सः, त्वम्, अहम्)

(5) वयम् .... । (कथयन्ति, कथयामः, कथयामि)

4. मातृभाषायाम् अनुवदत ।

(1) भक्ताः स्तोत्रं पठन्ति ।

(2) छात्रा पत्रं लिखति ।

(3) अहं गृहं गच्छामि ।

(4) वयम् ईश्वरं नमामः ।

(5) सिंहः वने वसति ।

5. संस्कृतभाषायाम् अनुवदत ।

(1) Adhish studies.

(2) A deer eats grass.

(3) Trisha looks at animal.

(4) What do you eat ?

(5) We go to school.

Note : Teach the students to match the verb (क्रियापद) with subject (कर्ता) (in context of person (पुरुष) and number (वचन). Similary teach them to match subject with appropriate verb.

अभ्यास 2 : कारक-विभक्ति परिचयः

Read the following sentences :

(1) त्वं यानेन गृहं गच्छसि ।

(2) शिक्षकात् छात्राः वेदस्य मन्त्रं पठन्ति ।

(3) छात्रः प्रश्नस्य उत्तराणि लेखिन्या सञ्चिकायां लिखति ।

In above sentences, there are four, five and six पदs (words) respectively. These words can be divided into two parts : (1) Noun (कारकपद) and (2) Verb (क्रियापद). In the first sentence, three words त्वम्, यानेन and गृहम् are nouns whereas गच्छसि is the only verb. Similarly in other two sentences also पठन्ति and लिखति are verbs and remaining all are nouns. कारकपद is also called as नामपद (noun).

The word कारक means - doer. The word/thing which makes action that takes place is called कारक. There are six कारकs e.g. - कर्ता (प्रथमा), कर्म (द्वितीया), करण (तृतीया), सम्प्रदान (चतुर्थी) (act of giving), अपादान (पञ्चमी) (separation) and अधिकरण (सप्तमी) All these कारकs are more or less helpful in making action takes place. To understand this, look at the following chart :

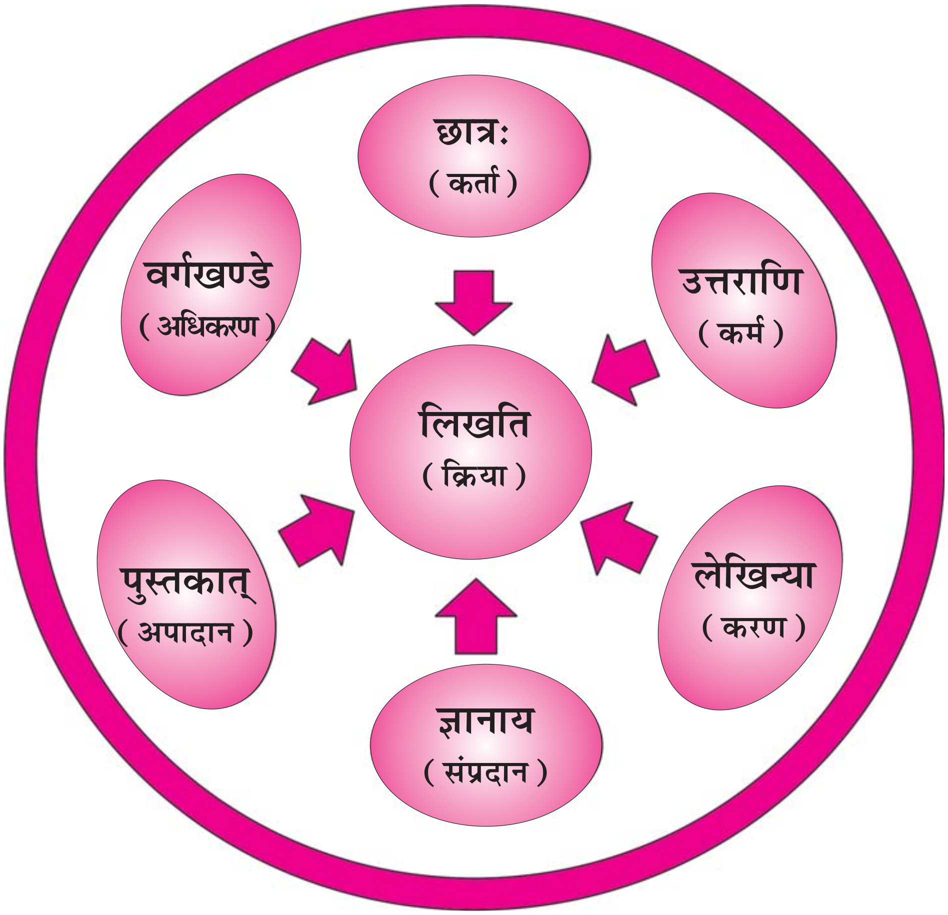

In the above chart six different कारकs of the verb form लिखति (writes) क्रिया are used simultaneously. Sometimes words related to these six Karakas are also used in a sentence. e.g. with the subject छात्रः a relative word गुरुकुलस्य can also be used. Similarly with the object उत्तराणि the word प्रश्नस्य and with instrument लेखिन्या the word काष्ठस्य denoting relation case can also be used. In the context of other कारक also, it is same. To understand this look at the following chart :

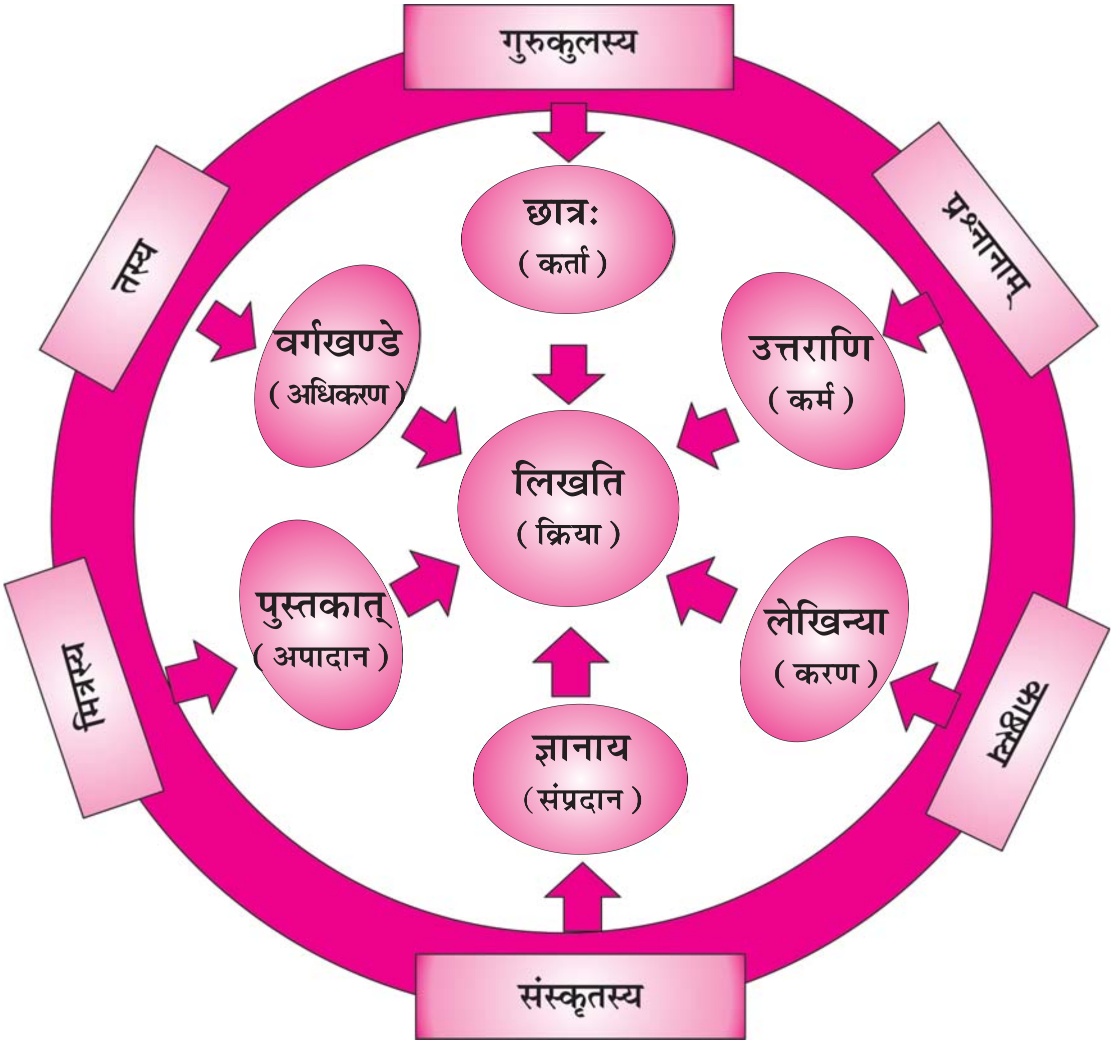

Thus, in Sanskrit language even the simplest sentence can be constructed like this. If we write all above mentioned words in correct order, the sentence will be like this : गुरुकुलस्य छात्रः काष्ठस्य लेखिन्या संस्कृतस्य ज्ञानाय मित्रस्य पुस्तकात् तस्य वर्गखण्डे प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखति । (The student of Gurukula writes with a wooden pen answers of questions from his friend's book for getting knowledge of Sanskrit in his class.) In this sentence, six कारकs, each with its relative noun are used.

Apart from this, Sambodhana is also used in a sentence for e. g. : हे गुरो ! गुरुकुलस्य छात्रः .... उत्तराणि लिखति । (The word which is used to address some one is called संबोधन पद) The forms of संबोधन विभक्ति are similar to that of nominative (प्रथमा) case, except nominative singular.

Here, you can see that in above sentence, some extra ending sounds are used with original noun to identify Karaka like कर्ता etc. (As it is used in Gujarati, similarly in Sanskrit, too.) For e. g. छात्रः (छात्र + :) उत्तराणि (उत्तर + आणि) etc. These additional sound endings are known as cases. The suffixes of case show the meaning of different कारक (In English, to explain the meaning of each Karaka, suffix of cases is used. The chart given below helps. This will also help to understand the Karakas and case meaning in Sanskrit language.

Cases, Karakas and Suffixes used for them in English Language

Cases	Karak	Suffixes used in English
Nominative	कर्ता	-
Accusative	कर्म	to
Instrumental	करण	by, with
Dative	संप्रदान	for
Ablative	अपादान	from
Genetive	संबंध	of
Locative	अधिकरण	in, into, on, above, among
Sambodhana	संबोधन	O ! Oh !

One word/noun can be used as different Karakas with reference to single verb or different verbs. A noun can be used as कर्ता (subject) at one place, कर्म (object) in another place relating in the context of one verb or many verbs. Read following sentences :

(1) पुस्तकम् अस्ति ।
(2) छात्रः पुस्तकम् पठति ।
(3) पुस्तकेन ज्ञानं भवति ।
(4) पुस्तकाय स्थानम् अस्ति ।
(5) पुस्तकात् श्लोकम् लिखति ।
(6) पुस्तकस्य नाम रामायणम् अस्ति ।
(7) पुस्तके अष्टौ अध्यायाः सन्ति ।

In above sentences, noun पुस्तक is used in different forms : below mentioned declension (रूपावली) of noun is practised in Sanskrit to remember different forms of noun.

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा विभक्तिः	देवः	देवौ	देवाः
द्वितीया विभक्तिः	देवम्	देवौ	देवान्
तृतीया विभक्तिः	देवेन	देवाभ्याम्	देवैः
चतुर्थी विभक्तिः	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
पञ्चमी विभक्तिः	देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
षष्ठी विभक्तिः	देवस्य	देवयोः	देवानाम्
सप्तमी विभक्तिः	देवे	देवयोः	देवेषु

Thus, every noun has 7 cases and 3 numbers so there are 21 forms altogether.

But now read these sentences :

(1) बालिका हस्तेन श्लोकं लिखति ।
(2) पाचकः अग्निना ओदनं पचति ।
(3) देवगणः मेधया मेधाविनं करोति ।

In all the sentences given above कर्ताकारक is in प्रथमा, कर्मकारक is in द्वितीया and करणकारक is in तृतीया (i.e., subject is in nominative, object in accusative and means is in instrumental case). In all these sentences, Karaka and cases are same, yet some change is seen in noun forms. The words बालिका, पाचकः and देवगणः all these are in nominative (प्रथमा) singular. Yet विसर्ग (:) is not used with noun बालिका whereas it is used with पाचक and देवगण. Similarly हस्तेन, अग्निना and मेधया are instrumental singular forms but sound एन, ना and या are used with हस्त, अग्नि and मेधा respectively. In fact these sounds are suffixes of cases. Which noun takes which प्रत्यय (suffix) should also be studied. For this kind of studies, certain things are to be kept in mind.

(1) Every noun is recognized by its ending sound. For e. g., वेद (व् ए द् अ). This noun ends in sound अ so it is अकारान्त, noun, अग्नि ends in इ so it is इकारान्त and noun गुरु ends in उ sound so it is known as उकारान्त. Thus, all nouns should be recognized by their ending sound.

(2) After recognizing nouns, we have to find out whether that noun belongs to masculine, feminine or neuter gender. As noun Agni is इकारान्त and having masculine gender, noun अग्नि will be recognized as इकारान्त masculine.

After identifying ending sound and gender of a noun, it becomes easy to find out suffixes of all seven cases added to a noun. The declension of noun given here has been practised in Sanskrit to remember forms of cases easily. On the basis of declension, what would be the form of a noun in different cases can be easily remembered. Look at the table :

In this curriculam, you have to learn the forms of अकारान्त, इकारान्त, उकारान्त masculine आकारान्त, इकारान्त, उकारान्त feminine and अकारान्त neuter nouns. Hence declension of such nouns only is given here.

(1) जन - (अकारान्त-पुल्लिङ्गशब्दः)

	Singular	**Dual**	**Plural**
प्रथम विभक्ति Nominative case	जनः a man	जनौ two men	जनाः (many) men
द्वितीया विभक्ति Accusative case	जनम् to a man	जनौ to two men	जनान् to many men
तृतीया विभक्ति Instrumental case	जनेन by a man	जनाभ्याम् by two men	जनैः by many men
चतुर्थी विभक्ति Dative case	जनाय for a man	जनाभ्याम् for two men	जनेभ्यः for many men
पञ्चमी विभक्ति Ablative case	जनात् from a men	जनाभ्याम् from two men	जनेभ्यः from many men
षष्ठी विभक्ति Genetive case	जनस्य of a man	जनयोः of two men	जनानाम् of many men
सप्तमी विभक्ति Locative case	जने in a man	जनयोः in two men	जनेषु in many men
संबोधन विभक्ति Vocative case	हे जन O man !	हे जनौ O two men !	हे जनाः O many men !

(2) मुनि - (इकारान्त-पुल्लिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	मुनिः	मुनी	मुनयः
द्वितीया	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
तृतीया	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
चतुर्थी	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
पञ्चमी	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
षष्ठी	मुनेः	मुनयोः	मुनीनाम्
सप्तमी	मुनौ	मुनयोः	मुनिषु
संबोधन	हे मुने	हे मुनी	हे मुनयः

The words निधि treasure, पदाति a pedestrian, हरि Vishnu, नृपति king etc. have similar forms.

(3) भानु - (उकारान्त-पुंल्लिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	भानुः	भानू	भानवः
द्वितीया	भानुम्	भानू	भानून्
तृतीया	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
चतुर्थी	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
पञ्चमी	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
षष्ठी	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्
सप्तमी	भानौ	भान्वोः	भानुषु
संबोधन	हे भानो	हे भानू	हे भानवः

The words साधु saint, पशु animal, वायु wind, बन्धु brother, relative गुरु Guru, etc. have the similar forms. However instrumental of गुरु is गुरुणा and genetive plural is गुरुणाम्.

(4) लता - (आकारान्त-स्त्रीलिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	लता	लते	लताः
द्वितीया	लताम्	लते	लताः
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पञ्चमी	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	लतयोः	लतासु
संबोधन	हे लते	हे लते	हे लताः

The words मक्षिका a fly, विक्रिया a change, साधिका one who accomplishes work, मनोदशा mental state, मुद्रिका a ring etc. have the similar forms.

(5) भूमि - (इकारान्त-स्त्रीलिंगशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	भूमिः	भूमी	भूमयः
द्वितीया	भूमिम्	भूमी	भूमीः
तृतीया	भूम्या	भूमिभ्याम्	भूमिभिः
चतुर्थी	भूम्यै, भूमये	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
पञ्चमी	भूम्याः, भूमेः	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
षष्ठी	भूम्याः, भूमेः	भूम्योः	भूमीनाम्
सप्तमी	भूम्याम्, भूमौ	भूम्योः	भूमिषु
संबोधन	हे भूमे	हे भूमी	हे भूमयः

The words वृष्टि rain, संहति unity, हानि loss etc. have the similar forms.

(6) नदी - (ईकारान्त स्त्रीलिंगशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पञ्चमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
संबोधन	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

The words शताब्दी century, अङ्गुली finger etc. have the similar forms.

(7) धेनु - (उकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
चतुर्थी	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पञ्चमी	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
षष्ठी	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सप्तमी	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
संबोधन	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

The words तनु body, रज्जु a rope, रेणु dust etc. have the similar forms.

(8) फल - (अकारान्त नपुंसकलिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया	फलम्	फले	फलानि
तृतीया	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
चतुर्थी	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पञ्चमी	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
षष्ठी	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
सप्तमी	फले	फलयोः	फलेषु
संबोधन	हे फल	हे फले	हे फलानि

The words निधान treasure, storage, जनपद city (district), उपनगर town, वित्त money, चित्त mind, व्रण wound, व्यसन calamity, संकट trouble, etc., have the similar forms.

With the help of above given forms we will try to translate a few English sentences into Sanskrit. The number given in the sentences indicates that particular case. We have to translate using that particular case.

(1) A child (boy) (I) milk (II) drinks.

(2) A potter (I) with/by hand (III) does, with machine (III) not (II) works

(3) Of Diwali (IV) on the day (VII) elder brother (I) to younger brother (IV) gift (II) gives

(4) A man (I) with eyes (III) sees and with leg/foot (III) walks.

(5) in/of home (VII) I (I) and my (VI) parents (II) live, stay

(6) of mango (VI) on the tree (VII) mangoes (I) grow.

(7) from the sky (V) water (I) rains and in land (earth) (VII) gets absorbed.

(8) Kalidasa (I) of figure of speech simile (VI) poet (I) is

(9) of Grammar of Panini (VI) rules (I) of language (6) Sutras (II) indicate/show

(10) In sesame (VII) Oil (I) in milk (VII) butter (I) and in universe (VII) God (I) is (there).

Pronoun

In a sentence, sometimes pronoun is used in place of noun. There are many pronouns in Sanskrit language, but we will learn forms of some selected pronouns.

अस्मद् (I)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद् (You)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

(The forms of both these pronouns are same in all the three genders. There is no Sambodhana for a pronoun.)

तद् he (mas.)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तद् she (fem.)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

तद् it (neu.)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

The forms of यद् (who), एतद् (this), किम् (who or what) are different in all the three genders.

Exercise

1. समुचितेन रूपेण रिक्तस्थानानां पूर्तिः विधेया ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	....	देवाः
(2)	शालया	....	....
(3)	....	....	वृक्षेषु
(4)	कवेः	....	....
(5)	....	....	शक्तीनाम्
(6)	जनन्यै	....	....
(7)	....	....	भानून्
(8)	अग्निम्	....	....
(9)	....	हे देव्यौ	....

2. निर्देशानुसारं शब्दरूपाणि चिनुत ।

(1) तृतीया-एकवचनम् ।

(क) ज्ञानेन (ख) ज्ञाने (ग) ज्ञानाभ्याम् (घ) ज्ञानात्

(2) सप्तमी-द्विवचनम् ।

(क) हस्तानाम् (ख) हस्तौ (ग) हस्तयोः (घ) हस्तेन

(3) षष्ठी-द्विवचनम् ।

(क) देव्योः (ख) देव्यौ (ग) देवीभ्याम् (घ) देवीः

(4) प्रथमा-बहुवचनम् ।

(क) भक्ती (ख) नद्याः (ग) शक्तयः (घ) वनैः

(5) द्वितीया-द्विवचनम् ।

(क) भानौ (ख) मुनी (ग) भूमौ (घ) नदी

3. अधोलिखितानां पदानां विभक्तिः वचनं च लिखत ।

(1) उद्यमेन (2) देवान् (3) संसारे (4) छात्राणाम्

(5) हिमालयात् (6) देशेषु (7) छायायाम् (8) ऋषिभिः

(9) पङ्क्तौ (10) मालया

4. अर्थम् आधृत्य कोष्ठकात् योग्यं शब्दरूपं चिनुत ।

(1) In the universe

(क) विश्वात् (ख) विश्वेन (ग) विश्वे (घ) विश्वम्

(2) By words

(क) उक्तिभ्यः (ख) उक्तिः (ग) उक्त्या (घ) उक्तिभिः

(3) From two farms (fields)

(क) क्षेत्रात् (ख) क्षेत्रेण (ग) क्षेत्राभ्याम् (घ) क्षेत्रस्य

(4) Of states

(क) राज्यस्य (ख) राज्यानाम् (ग) राज्येषु (घ) राज्यैः

(5) Of learning

(क) विद्याम् (ख) विद्यायाः (ग) विद्या (घ) विद्यया

5. कोष्ठकात् समुचितं रूपं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत ।

(1) .... पुस्तकालये पठति । (छात्राः, छात्रौ, छात्रः)

(2) .... क्रीडांगणे खेलतः । (क्रीडकः, क्रीडकाः, क्रीडकौ)

(3) .... गुरुं नमामि । (त्वम्, अहम्, वयम्)

(4) .... दर्शनाय गच्छन्ति । (भक्ताः, भक्तौ, भक्तः)

(5) .... सरस्वतीं वन्दामहे । (आवाम्, वयम्, अहम्)

(6) .... वने अवसन् । (मुनयः, मुनिः, मुनी)

(7) .... राजकुलं सेवन्ते । (पण्डितः, पण्डितौ, पण्डिताः)

(8) .... किं लिखति । (त्वम्, अहम्, सः)

6. कोष्ठकस्य मूल शब्दम् आधृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।

(1) शीतलेन .... सन्तोषः भवति । (जल)

(2) पाण्डवाः .... अवसन् । (विराटनगर)

(3) .... कार्याणि सिद्धयन्ति । (उद्यम)

(4) वयं .... सेवकाः स्मः । (राष्ट्र)

(5) शिवस्य .... चन्द्रः विभाति । (मस्तक)

(6) विद्यया .... भवति । (सुख)

(7) .... वचनं पालनीयम् । (ज्येष्ठ)

(8) गुरोः .... व्रजामि । (शरण)

(9) .... हस्ते पद्मानि । (गुरु)

(10) वृक्षाः .... भवन्ति । (भूमि)

(1) वर्तमानकाल : (लट्लकार:) In class 8 as well as in the revision of earlier classes you have learnt the present tense of verb roots. In that context, your attention is drawn to one important point. For example, read the following sentences :

(1) अधीश: पठति ।

(2) तोषा नृत्यति ।

(3) त्रीशा लिखति ।

(4) हार्दी पूजयति ।

In all the four sentences above, the verb roots have been used in the present tense. In the ending of all the roots, the suffix ति is common. But the vowel (sound) between the root and the suffix is different in each case. For example, in (1) पठति it is पठ्-अ-ति has अ while in नृत्यति नृत्-य-ति it is य. In the same manner in लिखति लिख्-अ-ति it is अ while in पूजयति पूज्-अय-ति it is अय. The vowel sounds that come in between are called the conjugational affix. The sounds are different because they are based on the groups to which the root belongs. In Sanskrit, all the verbs of the language are divided into 10 Ganas. For each of these the suffix is different. Here, you will be taught the suffixes of only four of the Ganas first, fourth, sixth and tenth. So, you must now remember the suffixes of these four Ganas. For example, the suffix of the first Gana is अ, of the fourth it is य, of the sixth it is अ and of the tenth it is अय.

When you look at this you come to know that :

(1) whenever you use a root as a verb, you have to add the correct suffix and

(2) whenever you have to add the suffix, you have to remember the tense, the Gana of the root, person and number.

And now, read a few more sentences.

(1) विद्यया सुखं लभते ।

(2) बालक: हस्तेन खादति ।

(3) शिशु: मातरं वन्दते ।

The verbs that have been used in all these sentences are in present tense, third person, and singular. Moreover, the roots of all the verbs belong to the first Gana. In spite of that, the suffix at the end of sentence one and three is ते while that at the end of sentence two is ति. Remember the difference in the suffix. In these, where the suffix is ति the root is in Parasmaipada and where the suffix is ते it is

in Atmanepada. Some verbs have the Parasmaipada suffix while some have the Atmanepada suffix. Those roots which take the Parasmaipada suffix are called Parasmaipada roots and those that take the Atmanepada suffix are called Atmanepada roots. There are some verbs which can have both the Parasmaipada and the Atmanepada suffixes. Such roots are called Ubhayapadi roots.

Thus for every verb in present tense, depending on whether the root is Parasmaipada or Atmanepada, the suffix is attached. The basic suffixes of Parasmaipada and Atmanepada are as given below :

Suffixess of वर्तमानकाल (Parasmaipada परस्मैपद)

	Singular	Dual	Plural
उत्तम पुरुष (First Person)	मि	व:	म:
मध्यम पुरुष (Second Person)	सि	थ:	थ
अन्य पुरुष (Third Person)	ति	त:	अन्ति

Suffix of वर्तमानकाल (Atmanepada आत्मनेपद)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	इ	वहे	महे
मध्यम पुरुष (Second Person)	से	इथे	ध्वे
अन्य पुरुष (Third Person)	ते	इते	अन्ते

In short, for verbs in the present tense there are 3 parts : root + suffix + basic suffix. Therefore, whenever you want to form a verb in present tense of any root, you must first take the root, then add the suffix of the Gana to which it belongs and then according to the wish of the speaker the basic suffix (Atmanepada or Parasmaipada as the case may be) in keeping with the person and number that is used. The forms of some verbs which have been formed, according to these rules, are given below.

(The fixed roots that you have to learn are (Gana 1) (परस्मै.) पठ्, हस्, चल्, खेल्, खाद्, पा-पिब्, गम्-गच्छ्, भू-भव्, दृश्-पश्य्, स्था-तिष्ठ्, वस्, (आत्मने.) लभ्, भाष्, रम्, वन्द्, मुद्, शुभ् (Gana 4) नृत्, कुप्, नश्, क्रुध्, द्रुह्, (आत्मने.) विद्, बुध्, मन्, युध् (Gana 6) लिख्, प्र-विश्, (आत्मने.) मिल्, मुच्, विद्, प्र + क्षिप्; (Gana 10) कथ्, गण्, रच्, स्पृह्, पूज्)

पठ् to study (1st Gana)

Forms of वर्तमानकाल (Parasmaipada परस्मैपद)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	पठामि	पठावः	पठामः
मध्यम पुरुष (Second Person)	पठसि	पठथः	पठथ
अन्य पुरुष (Third Person)	पठति	पठतः	पठन्ति

लभ् to get (1st Gana)

Forms of वर्तमानकाल (Atmanepada आत्मनेपद)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	लभे	लभावहे	लभामहे
मध्यम पुरुष (Second Person)	लभसे	लभेथे	लभध्वे
अन्य पुरुष (Third Person)	लभते	लभेते	लभन्ते

नृत् to dance (4th Gana)

Forms of वर्तमानकाल (Parasmaipada परस्मैपद)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः
मध्यम पुरुष (Second Person)	नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
अन्य पुरुष (Third Person)	नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति

विद् to be (4th Gana)

Forms of वर्तमानकाल (Parasmaipada परस्मैपद)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	विद्ये	विद्यावहे	विद्यामहे
मध्यम पुरुष (Second Person)	विद्यसे	विद्येथे	विद्यध्वे
अन्य पुरुष (Third Person)	विद्यते	विद्येते	विद्यन्ते

लिख् to write (6th Gana)

Forms of वर्तमानकाल (Parasmaipada)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	लिखामि	लिखाव:	लिखाम:
मध्यम पुरुष (Second Person)	लिखसि	लिखथ:	लिखथ
अन्य पुरुष (Third Person)	लिखति	लिखत:	लिखन्ति

मिल् to meet (6th Gana)

Forms of वर्तमानकाल (Aatmanepada)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	मिले	मिलावहे	मिलामहे
मध्यम पुरुष (Second Person)	मिलसे	मिलेथे	मिलध्वे
अन्य पुरुष (Third Person)	मिलते	मिलेते	मिलन्ते

कथ् to tell, to say (10th Gana)

Forms of वर्तमानकाल (Parasmaipada)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	कथयामि	कथयाव:	कथयाम:
मध्यम पुरुष (Second Person)	कथयसि	कथयथ:	कथयथ
अन्य पुरुष (Third Person)	कथयति	कथयत:	कथयन्ति

कथ् to tell, to say (10th Gana)

Forms of वर्तमानकाल (Atmanepada)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	कथये	कथयावहे	कथयामहे
मध्यम पुरुष (Second Person)	कथयसे	कथयेथे	कथयध्वे
अन्य पुरुष (Third Person)	कथयते	कथयेते	कथयन्ते

In addition to the above forms, if any form has to be identified, one will have to make clear the following five points root, Gana, tense, person and number. For example, When you wish to identify the verb form पठति, the root पठ्, first Gana, present tense, third person and singular are the five points which are clarified. (The same five points have also to be kept in mind when you have to identify verb forms in past and future tense.)

(2) ह्यस्तन भूतकाल Past tense (लङ्-लकारः)

Read the following sentences :

(1) ऋषिः गुरुकुले अपठत् ।

(2) रामलक्ष्मणौ गुरुकुले अपठताम् ।

(3) सर्वे छात्राः गुरुकुले अपठन् ।

The verbs used in the three sentences above have the root पठ्. They are all 'ह्यस्तन भूतकाल' (Imperfect Past Tense). Time which has passed is called past tense. In Sanskrit the word ह्यः means yesterday. If the verb is about what happened yesterday, this form of the verb is used. It is also known as लङ् लकार.

In all the verbs used in ह्यस्तन भूतकाल, remember that the prefix (अ) is used before the root. (This अ is added as a prefix before the root; hence if there is a prefix (उपसर्ग) already remember that this अ should not be added before that prefix but after that prefix and before the root) For example, the verb form अविशत् is without a prefix. The verb form with a prefix is प्र+अविशत्-प्राविशत्. The other points will be like the forms of present tense. Now, here are the main prefix of first Gana Parasmaipada and Atmanepada are given; after that one verb for the fourth Gana in Parasmaipada and Atmanepada are given.

ह्यस्तन भूतकाल (Parasmaipada परस्मैपद) basic prefixes

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	अम्	व	म
मध्यम पुरुष (Second Person)	स् (:)	तम्	त
अन्य पुरुष (Third Person)	त्	ताम्	अन्

ह्यस्तन भूतकाल (Atmanepada आत्मनेपद) basic prefixes

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	इ (ए)	वहि	महि
मध्यम पुरुष (Second Person)	थास् (:)	इथाम्	ध्वम्
अन्य पुरुष (Third Person)	त	इताम्	अन्त

(As in the verb forms of present tense, in ह्यस्तन भूतकाल too अ + धातु + विकरणप्रत्यय + प्रत्यय all the four should be joint. The forms thus made are given below. अ + पठ् + अ + त् - अपठत् । Remember that ह्यस्तन भूतकाल is also referred to as अनद्यतन भूतकाल)

पठ् to read, to study (1st Gana) ह्यस्तन भूतकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष	अपठम्	अपठाव	अपठाम
First Person	I read	we both read	we all read
मध्यम पुरुष	अपठ:	अपठतम्	अपठत
(Second Person)	you read	you both read	you all read
अन्य पुरुष	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
(Third Person)	he/she read	they both read	they all read

लभ् to get (1st Gana) ह्यस्तन भूतकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	अलभे	अलभावहि	अलभामहि
मध्यम पुरुष (Second Person)	अलभथा:	अलभेथाम्	अलभध्वम्
अन्य पुरुष (Third Person)	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त

नृत् to dance (4th Gana) ह्यस्तन भूतकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम
मध्यम पुरुष (Second Person)	अनृत्य:	अनृत्यतम्	अनृत्यत
अन्य पुरुष (Third Person)	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्

विद् to be, to happen (4th Gana) ह्यस्तन भूतकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	अविद्ये	अविद्यावहि	अविद्यामहि
मध्यम पुरुष (Second Person)	अविद्यथा:	अविद्येथाम्	अविद्यध्वम्
अन्य पुरुष (Third Person)	अविद्यत	अविद्येताम्	अविद्यन्त

लिख् to write (6th Gana) ह्यस्तन भूतकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (First Person)	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम
मध्यमपुरुष (Second Person)	अलिख:	अलिखतम्	अलिखत
अन्यपुरुष (Third Person)	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्

मिल् to meet (6th Gana) ह्यस्तन भूतकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	अमिले	अमिलावहि	अमिलामहि
मध्यम पुरुष (Second Person)	अमिलथा:	अमिलेथाम्	अमिलध्वम्
अन्य पुरुष (Third Person)	अमिलत	अमिलेताम्	अमिलन्त

कथ् to say (10th Gana) ह्यस्तन भूतकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम
मध्यम पुरुष (Second Person)	अकथय:	अकथयतम्	अकथयत
अन्य पुरुष (Third Person)	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्

कथ् to say (10th Gana) ह्यस्तन भूतकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	अकथये	अकथयावहि	अकथयामहि
मध्यम पुरुष (Second Person)	अकथयथा:	अकथयेथाम्	अकथयध्वम्
अन्य पुरुष (Third Person)	अकथयत	अकथयेताम्	अकथयन्त

Note : In Sanskrit, there is a special provision for expressing past tense. According to this, if you add स्म to the verb form in the present tense it will indicate past tense. For example, read the following sentences :

(1) पशु: घासं खादति । (The animal eats grass.)

(2) पशु: घासं खादति स्म । (The animal ate grass.)

You will notice that in both the sentences the verb खादति is used in the present tense form. But when the verb is used along with स्म it gives the meaning of past tense.

And so if you wish, instead of saying व्यास: कथाम् अकथयत् you can even construct the sentence as व्यास: कथां कथयति स्म. In the same way, instead of मुनि: भाषते स्म you can say मुनि: अभाषत । You should remember that the same arrangement can be done with all the verbs.

(3) Simple Future Tense (लृट्-लकारः)

Read the following sentences :

(1) सः प्रातः दुग्धं पास्यति ।

(2) मयूरः नर्तिष्यति ।

(3) दीपावलिः आगमिष्यति ।

In these sentences the three verb forms are in Simple Future Tense. Time which is yet to come is called future tense. It is also known as लृट् लकार. For the formation of verbs in Simple Future Tense (लृट् लकार) the following points have to be kept in mind. For example,

(1) For all Ganas conjugational affix स्य is added. (पा-स्य-ति-पास्यति ।)

(2) For some roots before the affix स्य, इ is added. (गम्-इ स्य-ति-गमिष्यति ।)

(3) Whenever स्य is added before इ then स्य becomes ष्य (Look at the 2 verbs used above. As there is no इ before स् पास्यति is used. While इ is added and hence we have गमिष्यति.)

The affixes for Simple Future Tense of both Parasmaipada and Atmanepada are the same as of Present Tense. Only remember that as shown above, the affix स्य has to be added. Hence the affixes need not be shown again.

The Parasmaipada and Atmanepada forms of some roots in Simple Future Tense are given below :

पठ् to study (first Gana) भविष्यकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः
मध्यम पुरुष (Second Person)	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
अन्य पुरुष (Third Person)	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति

लभ् to get (first Gana) भविष्यकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे
मध्यम पुरुष (Second Person)	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
अन्य पुरुष (Third Person)	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते

नृत् to dance (4th Gana) भविष्यकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	नर्तिष्यामि	नर्तिष्याव:	नर्तिष्याम:
मध्यम पुरुष (Second Person)	नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथ:	नर्तिष्यथ
अन्य पुरुष (Third Person)	नर्तिष्यति	नर्तिष्यत:	नर्तिष्यन्ति

विद् to be, to happen (4th Gana) भविष्यकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	वेत्स्ये	वेत्स्यावहे	वेत्स्यामहे
मध्यम पुरुष (Second Person)	वेत्स्यसे	वेत्स्येथे	वेत्स्यध्वे
अन्य पुरुष (Third Person)	वेत्स्यते	वेत्स्येते	वेत्स्यन्ते

लिख् to write (6th Gana) भविष्यकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	लेखिष्यामि	लेखिष्याव:	लेखिष्याम:
मध्यम पुरुष (Second Person)	लेखिष्यसि	लेखिष्यथ:	लेखिष्यथ
अन्य पुरुष (Third Person)	लेखिष्यति	लेखिष्यत:	लेखिष्यन्ति

मिल् to meet (6th Gana) भविष्यकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	मेलिष्ये	मेलिष्यावहे	मेलिष्यामहे
मध्यम पुरुष (Second Person)	मेलिष्यसे	मेलिष्येथे	मेलिष्यध्वे
अन्य पुरुष (Third Person)	मेलिष्यते	मेलिष्येते	मेलिष्यन्ते

कथ् to say (10th Gana) भविष्यकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	कथयिष्यामि	कथयिष्याव:	कथयिष्याम:
मध्यम पुरुष (Second Person)	कथयिष्यसि	कथयिष्यथ:	कथयिष्यथ
अन्य पुरुष (Third Person)	कथयिष्यति	कथयिष्यत:	कथयिष्यन्ति

कथ् to say (10th Gana) भविष्यकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष (First Person)	कथयिष्ये	कथयिष्यावहे	कथयिष्यामहे
मध्यम पुरुष (Second Person)	कथयिष्यसे	कथयिष्येथे	कथयिष्यध्वे
अन्य पुरुष (Third Person)	कथयिष्यते	कथयिष्येते	कथयिष्यन्ते

Excercise

1. वर्तमानकालस्य क्रियापदानां स्थाने भूतकालस्य योग्यं क्रियापदं लिखत ।

(1) समीरः जनन्याः समीपं व्रजति वदति च ।

(2) वयं तु मेघजलम् एव पिबामः ।

(3) तडागजलं पातुं गच्छामि ।

(4) तं धनस्यूतं तत्रैव त्यजामि ।

(5) अहं तु कुलाचारं न पालयामि ।

2. भूतकालस्य क्रियापदस्य अनुरूपं भविष्यकालस्य क्रियापदं लिखत ।

(1) तमवलोक्य सः अचिन्तयत् ।

(2) कपोतराजः परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् ।

(3) कपोतराजः कपोतान् अकथयत् ।

(4) कश्चित् कपोतः सदर्पम् अवदत् ।

3. उदाहरणानुसारं रूपस्य परिचयं कारयत ।

उदाहरणम् : भवति । भू धातु, प्रथम गण, परस्मैपद, वर्तमानकाल, अन्य पुरुष, एकवचन

(1) अबोधयत् (2) प्रविशति (3) अपिबत् (4) प्रणमति

(5) वदन्ति (6) गमिष्यामः

4. अधोलिखितेषु वाक्येषु प्रयुक्तस्य स्म-प्रयोगस्य स्थाने ह्यस्तनभूतकालस्य रूपं लिखत ।

(1) छात्राः स्वात्मानं धन्यं <u>मन्यन्ते स्म</u> ।

(2) देशात् जनाः अध्ययनाय <u>आगच्छन्ति स्म</u> ।

(3) गुप्तकाले अत्र वेदाध्ययनमपि <u>प्रचलति स्म</u> ।

(4) पठनं पाठनं च <u>भवति स्म</u> ।

(5) कथाकारः कथां <u>कथयति स्म</u> ।

•

अभ्यास 4 : कृदन्तपदानि

सम्बन्धक भूतकृदन्त and हेत्वर्थ कृदन्त

(1) सम्बन्धक भूतकृदन्त (Gerund)

Read the sentences given below :

(1) विनीता भोजनं कृत्वा विद्यालयं गच्छति ।

(1) विनीता भोजनं करोति, ततः विद्यालयं गच्छति ।

(2) छात्राः सरस्वतीं स्मृत्वा पुराणं पठन्ति ।

(2) छात्राः सरस्वतीं स्मरन्ति तत्पश्चात् पुराणं पठन्ति ।

(3) भक्तः मन्दिरं गत्वा ईश्वरं भजति ।

(3) भक्तः मन्दिरं गच्छति, अनन्तरम् ईश्वरं भजति ।

Two kinds of sentences have been given together here. In all the sentences, the underlined words are verbs. You will see that in each sentence there are two verbs. Moreover, the meaning of the first sentence is being conveyed also in the second sentence. If the speaker so wishes, he can use the second sentence to convey exactly the same meaning as the first sentence has. In the context of such sentences, you have to remember these points. They are :

(1) The first verb is the auxiliary verb and the second verb is the main verb.

(2) The doer of both the verbs is the same.

(3) If the auxiliary indicates a time before the main verb, then that auxiliary will be in past tense.

For such specific sentences, पूर्वक्रिया for the earlier verb in Sanskrit (on one or hand तिङन्तपद like करोति can be used) or on the other hand क्त्वा > त्वा can be joined to the root. For forms which are made using the affix ति we use the term त्वा. Look below :

(1) कृ + क्त्वा > त्वा = कृत्वा ।

(2) भू + क्त्वा > त्वा = भूत्वा ।

(3) पा + क्त्वा > त्वा = पीत्वा ।

(4) खाद् + क्त्वा > त्वा = खादित्वा ।

(5) गम् + क्त्वा > त्वा = गत्वा ।

(6) दा + क्त्वा > त्वा = दत्वा ।

When you look at the forms given above, you will see that : (1) For many roots क्त्वा > त्वा is directly affixed. For example कृ + क्त्वा > त्वा = कृत्वा । (2) For some roots, इ is added before the affix क्त्वा > त्वा e.g. : खाद् + क्त्वा > त्वा = खादित्वा । (3) Sometimes there is a slight change in the form of the root. e.g. दा + क्त्वा > त्वा = दत्वा etc.

In addition to this, for such forms you have to remember an important point. It is that whenever a root has an affix (उपसर्ग), then instead of क्त्वा, य is added. For example :

(1) अनु + भू + क्त्वा > य = अनुभूय ।

(2) वि + कृ + क्त्वा > य = विकृत्य ।

(3) आ + गम् + क्त्वा > य = आगत्य ।

Looking at the above examples, it is seen that (1) In roots which have an affix and क्त्वा > य is added the original form of the root is retained. (2) However in those roots where the last sound is a vowel and that is a short one there between the root (धातु) and क्त्वा the letter त् is added. e.g. : आ + गम् + क्त्वा > य, गम् त् य = आगत्य ।

In the previous lessons find out where such words have been used and which rules apply there, and then learn more forms of this kind.

(2) हेत्वर्थ कृदन्त (Infinitive)

Read the following sentences carefully :

(1) छात्राः पठनाय विद्यालयं गच्छन्ति ।

(1) छात्राः पठितुं विद्यालयं गच्छन्ति ।

(2) अशोकः दानाय फलं नयति ।

(2) अशोकः दातुं फलं नयति ।

(3) प्रेक्षकः हसनाय नाटकं पश्यति ।

(3) प्रेक्षकः हसितुं नाटकं पश्यति ।

Here two kinds of sentences have been given together. In each of them, the underlined words are verbs. As in the sentences earlier, here too each sentence has two verbs. Again, both sentences convey the same meaning. That is, if the speaker so wishes, he can use the second sentence instead of the first. In respect of such sentences, you have to remember the following points.

(1) The first verb is उपक्रिया while the second one is the main verb.

(2) The उपक्रिया suggests the cause or purpose of the main verb.

(3) The doer of both the verbs is the same.

In such sentences, there are two ways of expressin. e.g. (1) पठन, दान, हसन. For participles the fourth case is used. (2) With the root (e.g., पठ्, दा, हस् etc.) तुमुन् > तुम् affix has to be added. Words so formed are called तुमुन्. Look at some of the हेत्वर्थ कृदन्तs given below :

(1) पा + तुमुन् > तुम् = पातुम् ।

(2) दा + तुमुन् > तुम् = दातुम् ।

(3) भू + तुमुन् > तुम् = भवितुम् ।

(4) खाद् + तुमुन् > तुम् = खादितुम् ।

(5) कृ + तुमुन् > तुम् = कर्तुम् ।

(6) गम् + तुमुन् > तुम् = गन्तुम् ।

Looking at the words above, it is seen that (1) For some roots, तुमुन् > तुम् is directly added. e.g. : (1) पा + तुमुन् > तुम् = पातुम् । (2) Sometimes इ before the affix तुमुन् > तुम् is added. e.g. : खाद् + इ + तुमुन् > तुम् = खादितुम् । (3) Sometimes there is a change in the original form of the root. e.g. : कृ + तुमुन् > तुम् = कर्तुम् । गम् + तुमुन् > तुम् = गन्तुम् ।

When तुमुन् > तुम् is added to the root, then there is no change to the root. e.g. :

(1) अनु + भू + तुमुन् > तुम् = अनुभवितुम् ।

(2) वि + कृ + तुमुन् > तुम् = विकर्तुम् ।

(3) आ + गम् + तुमुन् > तुम् = आगन्तुम् ।

In the earlier lessons, find such words that have been used, see which rule applies and learn more such forms.

Note : Both संबंधक भूतकृदन्त and हेत्वर्थ कृदन्त are indeclinables (adverbs). Hence, wherever they are used they have the same form.

Exercise

1. अधोलिखितानां कृदन्तपदानां प्रकारं लिखत ।

(1) गत्वा (2) पातुम् (3) रक्षितुम् (4) समागत्य

2. अधोलिखितेषु पदेषु संबंधक भूतकृदन्तपदानां चयनं कुरुत ।

(1) अवलोक्य (2) ज्ञातुम् (3) भूत्वा (4) विहस्य

(5) पराजेतुम्

3. निम्नलिखितानां कृदन्तानां प्रत्ययनिर्देशपूर्वकं प्रकारं लिखत ।

(1) क्षन्तुम् (2) विहाय (3) परित्यज्य (4) गन्तुम्

(5) उपसृत्य (6) गृहीत्वा

4. कोष्टकात् योग्यं पदं चित्वा रेखांकितं पदं परिवर्त्य वाक्यं पुनः लिखत ।

(प्रविश्य, पानाय, आगन्तुम्, अनुभूय, पठितुम्, भूत्वा)

(1) सिद्धार्थः दुःखम् <u>अनुभवति</u> । संसारं परित्यजति ।

(2) मृगः जलं <u>पातुम्</u> इतः ततः धावति ।

(3) त्रीशा <u>पठनाय</u> विद्यालयं गच्छति ।

(4) शिशवः गृहम् <u>आगमनाय</u> यतन्ते ।

(5) शृगालः गुहां <u>प्रविशति</u> । शयनं करोति ।

5. अधोलिखितानां पदानां स्थाने योग्यं कृदन्तपदं लिखत ।

(1) पानाय ....

(2) गमनाय ....

(3) दर्शनाय ....

(4) पठनाय ....

(5) लेखनाय ....

•

अभ्यास 4 : समास परिचयः

तत्पुरुष and द्वन्द्व समास

In Sanskrit, there are mainly 4 kinds of compounds : (1) Avyayibhava (2) Tatpurusha (3) Bahuvrihi and (4) Dwandwa . Of these, we will now learn two of them viz. Tatpurusha (except Karmadharaya) and Dwandwa.

Before we begin learning about compounds, it is necessary to know what a compound is. In order to do that, remember this sentence : समसनं-समासः । समसनं means 'in short'. That is when two or more words combine to form one, that is a compound. e. g. मेघस्य जलम् । Here there are two different nouns. But when a compound is formed they are joined to make one Pada - मेघजलम् । In the illustration मेघ and जल are two separate nouns. And they combine to become one word. वरुणः च इन्द्रः च रुद्रः च मरुत् च are more than two words. They are joined and it becomes a compound. In the same way in वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः there are many proper nouns which combine to become one noun. Thus when two or more nouns combine to become one, it is called a compound.

Looking at the above examples, we can see that :

(1) In a compound nouns combine with nouns.

(2) Two or more nouns can form a compound.

(3) When nouns combine the case endings of each disappear and only the last noun retains its case ending.

(4) The meaning of each separate noun and the meaning of the nouns in the compound remain the same.

(5) When dissolution of the compound (मेघजलम्) is done, then the dissolved is called a dissolved compound.

After this primary understanding of what a compound means, we will now gradually learn about Tatpurusha and Dwandwa compounds.

(1) तत्पुरुष समास

Read the following sentences:

(1) सः दशरथस्य पुत्रः रामः गच्छति ।

(1) सः दशरथपुत्रः रामः गच्छति ।

The two nouns underlined in the first sentence have been used again in the second sentence as a compound (i.e., after being joined to form a single noun). You will notice that in the first sentence there are two nouns दशरथस्य and पुत्रः with two different case endings. Then in the second sentence, when the two nouns have been joined (as दशरथपुत्रः) only the last noun has the suffix indicating case ending. The reason for this is that it is a compound. Of the four kinds of compounds mentioned above, this is Tatpurusha compound. There are five kinds of Tatpurusha compounds : (1) Vibhakti Tatpurusha (2) Karmadharaya Tatpurusha (3) Dwigu Tatpurusha (it is a kind of Karmadharaya compound) (4) Upapada Ttatpurusha and (5) नञ् Tatpurusha. In all these kinds of compounds it is the latter word which is of greater importance.

(I) Vibhakti Tatpurusha :

Now read the following sentences :

(1) कृषकः मरणासन्नः अस्ति ।

(2) मेघजलं वर्षति ।

(3) गर्वपूर्णा वाणी वर्तते ।

(4) कुलोचितं कर्म अस्ति ।

(5) दशरथपुत्रः गच्छति ।

In all these sentences, the underlined words are compounds. If there is dissolution of all the compounds (मरणासन्नः) मरणम् आसन्नः, (मेघजलम्) मेघस्य जलम्, (गर्वपूर्णाम्) गर्वेण पूर्णा, ताम्, (कुलोचितम्) कुलाय उचितम्, (दशरथपुत्रः) दशरथस्य पुत्रः you get two words in each. Now carefully read these words. You will realize that,

(1) In the words thus dissolved, the first word (Purvapada) has different case endings.

(2) However in the last word (Uttarapada), all the nouns are in the first case (nominative).

Thus when a compound is formed by two words of which the earlier one is of a different case and the second one in the first case it is called **'Vibhakti Tatpurusha'.** All the words above are Vibhakti Tatpurusha.

In Vibhakti Tatpurusha, each compound is identified by the case ending of the first (Purvapada) word. e. g. in मरणम् आसन्नः = मरणासन्नः । the first word मरणम् is in the second case and hence this Tatpurusha compound is called Dwitiya Tatpurusha. In the same way, if it is in the third case (गर्वेण पूर्णा = गर्वपूणा), it is called Tritiya Tatpurusha, if it is in the 4th case (कुलाय उचितम् = कुलोचितम्) it is called Chaturthi Tatpurusha, if in the 5th case (चोरात् भयम् = चोरभयम्.) it is Panchami Tatpurusha, if in the 6th case (दशरथस्य पुत्रः = दशरथपुत्रः) then it is Shashthi Tatpurusha and if in the 7th case (वचने कुशलः = वचनकुशलः) it is called Saptami Tatpurusha.

Thus Vibhakti Tatpurusha is द्वितीया तत्पुरुष, तृतीया तत्पुरुष, चतुर्थी तत्पुरुष, पञ्चमी तत्पुरुष, षष्ठी तत्पुरुष and सप्तमी तत्पुरुष.

(II) Upapada Tatpurusha Samasa :

Now read the sentences given below :

(1) रोगः दोषात् जायते ।

(2) रोगः दोषजः (भवति) ।

In the first sentence, दोषात् जायते the two words are used. Here the first word is a noun and the second word is a verb. These two words form a compound as दोषजः । In the second sentence you can see that the verb with ending जायते has changed to जः when it becomes a compound. Such compounds are called Upapada Tatpurusha.

(III) नञ् Tatpurusha Samasa :

Read the following usages carefully :

(1) अधर्मः । (2) असत्यम् ।

These usages are also examples of Tatpurusha Samasa. When there is dissolution of the compound अधर्म it becomes न धर्मः = अधर्मः । असत्यम् । When there is dissolution of the compound (न सत्यम् = असत्यम्) न becomes अ. When the compound is formed the न् of the Upapada loses the न and only अ remains. But if the Uttarapada (latter word)

begins with a vowel sound. Sound अन् is added. Hence न उचितम् = अनुचितम् and न आगतम् = अनागतम्. Thus the compounds are formed. These compounds are called नञ् Tatpurusha Samasa.

(2) Dwandwa Samasa

Read the following sentences :

(1) वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुत: स्तुन्वन्ति ।

(2) रामलक्ष्मणौ वनं गच्छत: ।

In the above sentences both the words वरुणेन्द्र-रुद्र-मुरुत: and रामलक्ष्मणौ are compounds. When there is dissolution, it becomes in succession : वरुण: च इन्द्र: च रुद्र: च मरुत: च (= वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुत:) and राम: च लक्ष्मण: च (= रामलक्ष्मणौ) । In the dissolution of compounded words where च (= and) is used the compound is called Dwandwa Samasa.

Now read the following sentences :

(1) विवेक: पाणिपादम् प्रक्षालयति ।

(2) समीर: वीणामृदङ्गम् वादयति ।

In the above sentences पाणिपादम् and वीणामृदङ्गम् are both Dwandwa Samasa. The dissolution is done thus : पाणि: च पादौ च (= पाणिपादम्) । वीणा च मृदङ्ग: च (= वीणामृदङ्गम्) । You will notice that the dissolution is done just as in the compounds above. But once the compound is formed, it is used in singular. (However in the earlier compounds it was in dual and plural.)

Because of the difference that takes place after the formation of the compound, Dwandwa Samasa is of two kinds : (1) इतरेतर द्वन्द्व and (2) समाहार द्वन्द्व । In compounds where dual or plural is used, it is called Itaretara (इतरेतर) Dwandwa and where singular is used it is called Samahara Dwandwa Samasa.

In the words वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुत: । and रामलक्ष्मणौ । above gradually plural and dual are used. Hence both of them are Itaretara Dwandwa Samas while in पाणिपादम् and वीणामृदङ्गम् singular is used and hence they are Samahara Dwandwa Samasa. (Also remember that Samahara Dwandwa Samas is always in neuter gender.)

Excercise

1. अधोलिखितानां पदानां समासनाम लिखत ।

(1) कुलाचार: (2) तातपुत्रौ (3) मरणासन्न: (4) भोजयुवकौ

(5) धाराधिपति: (6) शाल्मलीतरु: (7) विपत्काल: (8) वापीजलानि

2. निम्नलिखितानि पदानि संयोज्य योग्यं समासं विरचयत ।

(1) सूर्य + अस्तकालम् (2) सर्व + अङ्ग: (3) पृष्ठ + भाग: (4) कार्य + साधिका

(5) विचार + मुद्रा (6) जन + समूह: (7) दुर्ग + अध्यक्ष:

3. क-विभागं ख-विभागेन सह संयोजयत ।

क	ख
(1) विचारमुद्रा	(1) इतरेतरद्वन्द्वसमास:
(2) वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुत:	(2) समाहारद्वन्द्व:
(3) चलाचलम्	(3) षष्ठीतत्पुरुष:
(4) आपद्गत:	(4) द्वितीयातत्पुरुष:
	(5) तृतीयातत्पुरुष:

•

अभ्यास 6 : सन्धिः

Read the following sentences :

(1) अहं जलं पातुम् इच्छामि ।

(2) तडागं गन्तुं निर्गच्छति ।

In above sentences, you can see the dot on the words like अहं जलं तडागं and गन्तुं. It is called अनुस्वार. In Sanskrit it is considered to be an independent letter – स्वतन्त्र वर्ण. Mouth and nose both are used to pronounce it. In short, it is pronounced like म्.

Two kinds of अनुस्वार are found - (1) used at the end of a word in a sentence - e.g., बालकः पुस्तकं पठति । and (2) between the word. e.g., दंडः । In the context of these two kinds of अनुस्वार main rules of Sandhi are as follows :

(1) If म् occurs at the end of word used in a sentence and is followed by a word (beginning) starting with a consonant, अनुस्वार (ं) is put in place of (म्). e. g. अहं जलं पातुम् इच्छामि । In this sentence, you can see that there is letter म् at the end of the word अहम् and is followed by word जल which begins with a consonant. Hence म् turns into अनुस्वार and is written as अहं. In the same way म् is turned into अनुस्वार in जलं. But म् is not turned into अनुस्वार in पातुम् because it is followed by इच्छामि which begins not with a consonant but with a vowel. (If any word beginning with consonant would have been used, it would have turned in अनुस्वार (ं) e.g. अहं जलं पातुं गच्छामि ।)

(2) If अनुस्वार occuring in between the word is followed by any consonant (except श्, ष्, स्, ह् Ushmakshara – उष्माक्षर and Antahstha - अन्तःस्थ letter य्, र्, ल्, व्) then in place of that अनुस्वार Parasavarna परसवर्ण i.e., the fifth letter Nasal (अनुनासिक). (i.e., ङ्, ञ्, ण्, न् and म्) of that particular Varga - वर्ग to which the consonant belongs is written. e. g. दंडः । Here dot on the letter द is अनुस्वार. It is followed by letter ड, so the fifth letter ण् of that वर्ग (ट् ठ् ड् ढ् ण् – ट वर्ग) to which ड् belongs will be placed, so it is written as दण्डः ।

क वर्ग	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च वर्ग	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
ट वर्ग	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त वर्ग	त्	थ्	द्	ध्	न्
प वर्ग	प्	फ्	ब्	भ्	म्

Considering this, if अनुस्वार is followed by letter : क्, ख्, ग्, घ्, ङ् is placed in place of अनुस्वार. e.g., अंक: > अङ्क: । पंख: > पङ्ख: । गंगा > गङ्गा । संघ > सङ्घ: । Same procedure should be followed for Sandhi of letter of other वर्गs.

Exercise

1. उदाहरणानुसारं पदेषु अनुनासिकं लिखत ।

उदाहरणम् : शंभु (प-वर्ग) शम्भु: ।

(1) पंडित: (2) अहंकार: (3) चंपा (4) भंजयितुम्

2. निम्नलिखितानि वाक्यानि अनुस्वारप्रयोगपूर्वकं पुन: लिखत ।

(1) प्रतीक्षाम् कर्तुम् अर्हसि त्वम् ।

(2) पूर्वम् अत्र अष्टादशविद्याया: पठनम् पाठनम् च भवति स्म ।

(3) अहम् त्वाम् कस्यचित् गुप्तचरम् मन्ये ।

(4) सत्यम् तपो ज्ञानम् अहिंसताम् च विद्वत्प्रणामम् च सुशीलताम् च ।

3. उदाहरणानुसारं वाक्येषु अनुनासिकं परसवर्णत्वेन परिवर्त्य लिखत ।

उदाहरणम् : फलं खादामि । — फलङ् खादामि ।

(1) भद्रमिदं न पश्यामि ।

(2) अश्रद्धेयं प्रियं प्राप्तं सौभद्र: ग्रहणं गत: ।

(3) स्वकीयं प्रयोजनं च संपादयति ।

(4) अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि इति ।

•

अभ्यास 7 : अव्ययपदानि

Read the following sentences carefully :

(1) अतः अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि ।

(2) परन्तु मद्भयात् न किञ्चित् वदति ।

(3) नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्ति इति तर्कयामि ।

In the words used in above sentences, some words are noun forms and some are verb forms (तिङ्न्त - verb forms). Both kinds of words, you have already studied, so you can recognize them. Now look at the words underlined. These words are adverbs.

For adverbs it is said...

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

It means that the word, which does not change in all the three genders (लिङ्ग), all cases (विभक्ति) and in all numbers (वचन) is called Adverb. You know that every noun has a geneder and the form of that noun changes according to seven cases and three numbers. You have studied this in lesson-3. e.g. -

(1) छात्रः अत्र पठति ।

(2) त्वम् अत्र छात्रान् पश्यसि ।

(3) छात्राय अत्र पुस्तकं ददाति ।

In above sentences, word छात्र is used in different forms. But the word अत्र used in all the three sentences is same. Such word forms used in the same form at every place are adverbs (अव्ययs). They are indeclinable.

The Adverbs and their meanings used in each lesson are given in glossary written at the end of every lesson.

Now read the following sentences :

(1) नूनम् (निश्चयेन) अस्मिन् बिले सिंहः अस्ति ।

(2) छात्रः अत्र (अस्मिन् स्थाने) पठति ।

(3) वर्षा कदा (कस्मिन् काले) भवति ।

In above sentences the words underlined are adverbs. To explain same meaning of these adverbs, noun forms having case and number are given in brackets. It shows that there are several adverbs in place of which noun forms having case and number are used. These kinds of adverbs are as follows :

अद्य (अस्मिन् दिने), **श्वः** (आगामी दिवसः), **ह्यः** (गतः दिवसः), **इदानीम्** (अस्मिन् काले), **अधुना** (अस्मिन् काले), **सम्प्रति** (अस्मिन् काले), **यदा** (यस्मिन् काले), **तदा** (तस्मिन् काले), **कदा** (कस्मिन् काले), **सर्वदा** (सर्वस्मिन् काले), **यत्र** (यस्मिन् स्थाने), **तत्र** (तस्मिन् स्थाने), **कुत्र** (कस्मिन् स्थाने), **सर्वत्र** (सर्वस्मिन् स्थाने), **यतः** (यस्मात् कारणात्), **ततः** (तस्मात् कारणात्), **अतः** (अस्मात् कारणात्), **कुतः** (कस्मात् कारणात्), **यथा** (येन प्रकारेण), **तथा** (तेन प्रकारेण)

(**Note :** Relative past participles (संबंधक भूतकृदन्त) and Infinitives (हेत्वर्थ कृदन्त) which you have studied in lesson-5 (अभ्यास-5) are also adverbs.)

Exercise

1. अधोलिखितानाम् अव्ययानाम् अर्थं लिखत ।

(1) कुत्र (2) तदा (3) प्रातः

(4) श्वः (5) न (6) वा

2. रिक्तस्थानानि पूरयत ।

(1) .... राजा तथा प्रजा । (यथा, तदा, कदा)

(2) सूर्यप्रकाशः .... अस्ति । (सर्वत्र, कस्य, यतः)

(3) पिता .... प्रवासं गमिष्यति । (यतः, कदा, यत्र)

(4) मम समीपम् .... आगच्छ । (तत्र, यत्र, अत्र)

(5) .... नर्मदा वहति ततः गङ्गा न वहति । (यत्र, तत्र, यतः)

3. अधोलिखितानाम् अव्ययानाम् उपयोगेन वाक्यानि रचयत ।

उदाहरणम् : अत्र-तत्र । अत्र पुस्तकम् अस्ति तत्र आसन्दः अस्ति ।

(1) यदा-तदा ....

(2) यतः-ततः ....

(3) सर्वत्र ....

(4) कदा ....

• • •